

Ortaçağ'da Kafkasya'da Kurulan Devletler:

Hazar Kağanlığı

Yılmaz Nevruz

[Bu yazı "Umumî Kafkas Tarihi'ne Giriş" isimli kitabımızın I. cildinden alınmıştır]

"Hazar" etnonimi türkçede Hazar, arabçada Khazar, gregçede Khazaroi veya Khotzer/Kotzir, latince Khazari, ibranice belgelerde Kazar şeklinde geçmektedir. Hazar Kağanlığı, tek mil Kafkasya ile Kuzey Hazardaki Ural mansabından Dnyeper mansabına çekilen muhayyel hattın kuzeyinde, bugünkü Doğu ve Güney Ukrayna ve Güney Rusya'yı içine alarak Kama ırmağına kadar uzanan geniş topraklarda hakimiyet kuran ve Miladî VII. yy. başlarından X. yy. sonlarına kadar takriben 300 yıl devam eden ve döneminde ülkelerarası arenada ağırlığı olan bir devlettir. Kağanlık çeşitli halklardan oluşan tipik bir federasyondur. Sözü geçen federasyonda Kafkas halklarından başka Alanlar, Kafkasya Hunları, Dağstan Sabirleri, Basiller, Kuban Bulgarları, Kuban Macarları, ve diğerleri yer almışlardır. Bilahare kuzeydeki İtil Bulgarları, Burtaslar, Lebediya Macarları ve bir kısım Slavyan halkları ile Fin-Ugr halkları da egemenlik altına alınmıştır.

Batı Türk Hakanlığı Hazar'ın batısındaki topraklarda kontrolü kaybettikten sonra Kafkasya'da yaşayan halklar mevcut yönetim boşluğunu doldurmak için harekete geçtiler. Bunlardan birliği sağlamaya durumu müsaid olan iki halk vardı: Hazarlar ve Bulgarlar. Her iki grup iktidarı ele geçirmek için mücadeleye giriştiler, kazanan taraf Hazarlar oldu. Yenilen Bulgarların büyük bölümü Karadeniz ötesine ve Orta İtil havzasına göçtüler. Batbay'ın liderliğindeki Kuban Bulgarları ise yeni kurulmakta olan birliğe dahil

a. Hazarların kökenleri, dilleri ve ortaya çıkış zamanları

A.P. Novoseltsev, "Khazarskoe gosudarstvo i yego rol v istorii Vostochnoy Yevropi i Kavkaza" (=Hazar Devleti ve Onun Kafkasya ve Doğu Avrupa Tarihinde Rolü) isimli çalışmasında kadim İbrani, Arab, Pers, Ermeni, Gürcü, Suriye (Aramî), Bizans ve Rus yazılı kaynaklarını ayrıntılı bir şekilde tarayarak Hazarların kökenleri hakkında geniş bir bilgi sunmuştur¹. Anılan eserde verilen bilgilere göre, Erken Arab coğrafyacıları bu hususta tam bir bilgi vermiyorlar. Ama ibn-Fadlan'ın metninde Türkler ile Hazarların ayrıldığı açıktır. Fakat, ibn-Rusta'da Hazarların dini inançlarının Türkler ile benzer olduğunun tespit edildiğini görüyoruz. Tanınmış en eski klasik Arab coğrafyacıların temsilcilerinden olan al-İstahrî eserinde Hazar Dili'nin Türk ve Pers Dilinden farklı

¹ *Novoseltsev, A.P. Khazarskoe gosudarstvo i yego rol' v istorii Vostochnoy Yevropi i Kavkaza.*
<http://www.kulichki.com/~gumilev/Rest/rest0301.htm>

olduğunu ve genelde bilinen bir dil ile mukayese edilemeyeceğini yazıyor. İbn-Havkal'ın, al-İstahrî'nin dikkatlice gözden geçirilmiş ve yeni malzemeler eklenmiş temel coğrafya eserine güvenmenin zor olduğunu ifade ederek, soruya başka türlü cevap vermesi calibi dikkattir. Hazar Denizi kıyılarını ziyaret eden İbn Havkal'ın 968-969 Rus yenilgisinden sonra Hazarya'dan kaçanlardan Hazarlar hakkında bilgi toplaması rastlantı değildir. İbn Havkal Hazarların dilinin Bulgarların dili ile müşabih olduğunu, Burtasların dilinin ayrı bir dil olduğunu, Hazar ve Burtasların dilinin Rus dili ile kıyaslanamaz bir dil olduğunu tespit ediyor. Son olarak, Klasik coğrafya ekolünün son temsilcisi olan al-Mukaddasî Hazar Dili'nin anlaşılmaz bir dil olduğunu bildiriyor.

Hazarların kökenleri ve etnik mensubiyetleri hakkında en ilginç bilgileri al-Masûdî'de buluyoruz. O, Türk halkları ailesinin ("İcnas al-Türk") içinde Karluklar, Guzlar, Kimaklar, Dokuzoğuzlar ve Hazarları sayıyor. Aynı zamanda Türkler ve Hazarları ayırıyor. Hazar etnonimine temas eden yazar al-Masûdî, türkçe Sabir adının, persçede Hazaran diye çağrıldığını, Türk soyunun arabçada al-Hazar olarak telaffuz edildiğini işaret ediyor. Muahhar Arab yazarları genelde Hazarları Türk olarak tanımlıyorlar, mesela İbn Haldun onları Türkmenler ile özdeşleştirmiştir.

Hazarların kökenleri ve etnik mensubiyetleri hakkında Bizans kaynaklarında relatif az fakat değerli bilgiler vardır. Bu konuda bilgi veren yazarlar Theophanes ve Nikephorus olarak biliniyor. Onlar Hazarların İlk Sarmatya'dan çıktıklarını ve Baril (Nikephoros) veya Berzil (Theophanes) olarak bilindiklerini söylüyorlar. Theophanes'in Berzil terimi diğer kaynaklardan bildiğimiz Barsil (Ermeni kaynakları) ve Bersil (suriyeli Mikhael)'e tamamen uymaktadır. Erken Hıristiyan yazarların (ms. Ermenistan Coğrafyası) kullandığı "İlk Sarmatya" kavramı Ptolemeus'a aittir. Basil-Barsil-Hun Birliği kabileleri ve Basil-Barsil ülkesinin yeri sorunu, tarihçileri uğraştıran sorunlardan biridir. Ermeni coğrafyacılar "azg baslats" ı Sarmatya'da, tam somut olarak Atıl Nehri'ne yerleştiriyorlar. Suriyeli Mikhael Bersil'i Alan ülkesi olarak anıyor, yani Kafkasya'ya yerleştiriyor. Kuzeydoğu Kafkasya'da araştırma yapan modern arkeologlar ve bazı oryantalistler Kuzay Dağstan'daki "Başlı" topo-hidronimini Bersili ismi ile kıyaslıyorlar. Keza, Başlı bölgesi aynı yörede olan Belazurî'nin Barşali'si, Hazar şehri Varaçan ve kiral Yosef'in andığı Vrşan Irmağı ile ilişkilidir.

Ancak, ana kaynaklardan gelen Bersil'in sınırlarının genişletilmesi gereklidir; şöyle ki, Doğu Kafkasönu topraklarının geniş bir alanına, Merkezi Kafkasönu ve Aşağı Volga'nın bir bölümüne ve dar anlamda Kuzey Dağstan sahillerinde daha sınırlı bir alana atıfta bulunulabilir. Keza Barsil adı ile Başlı-çay ırmağının adının ilişkili olduğu son derece kuşkuludur, bu ırmağın adının modern Türk dilleriyle bağlantılı olduğu açıktır. Kısacası, Hazar toprakları Bulgarlar ile çatışma döneminde yeri tam bilinmemekle beraber Bulgarların doğusundaydı.

Öteyandan, Konstantin Porphyrogennitus'un bu konuda ilginç tespitleri var. Hazarlar, yazarın yaşadığı dönemde uluslararası etkinliklerini kaybettikleri için "de Administranda

İmperio" isimli eserde biraz ikinci planda kalmışlardır. Ama İmparator genelde Hazarlar ile Kırım ve Taman sebebiyle ilgilenmiştir, çünkü onlar sözü geçen bölgede Bizans topraklarıyla yan yana idiler. Esasında Hazarların kökenleri ve etnik aidiyetlerinin açıklanması için Konstantin Porphyrogennitus'un verdiği bilgiler çok önemlidir. Burada, öncelikle Sabirler-Savirler ile Macar kabilelerinin bağlantılarını gösteren, daha önce "Sabartoy, Aspaloy", yani "Beyaz Sabirler" olarak anılan Macarların Türkler diye tanımlandığına işaret edilmektedir. Konstantin Porphyrogennitus bir başka yerde Hazar soylu, fakat türkçe konuşan "Kobarlar'dan, yani Macarlardan söz etmiştir. Peçenekler tarafından yenilgiye uğratılan Macarların bir bölümü, bugünkü Ukrayna'da yer alan Lebediya'dan batıya, Atelkyuzu bölgesine çekilmişlerdir; Konstantin Porphyrogennitus zamanında eski isimleri "Sabartoy, Aspaloy" diye tanınan diğerleri de İran'a gitmişlerdir. Bu bilgiyi Ermeni ve Alban kaynaklarının verileriyle birleştirip Hazarların kökeni meselesini açıklamak mümkün olabilir.

Ermenilerin enteresan iki kanıtları var. Birincisi, "Ermeni Coğrafyası"nın uzun versiyonunun doneleri. Asya Sarmatları bölümünde çok sayıda Kafkas etnonimini sayıyor: Kafkasların kuzeyinde bulunan "Azg" (halkları) Basiller, Hazarlar ve Bşikhler. Aynı eserin Kısa versiyonunda Hazirler (yani Hazarlar), Buşiler ve Basilleri zikrediyor. Movses Kalankatvatsi'nin verdiği bilgiler de özellikle calibi dikkattir. İlk olarak yazar, Hunlar ile Hazarlar arasında aynilik ilişkisini açıkça belirliyor; ikinci olarak, Hun-Hazarların perestişte buldukları tanrının tanımını, kendilerinin İran ilahı Kuara gibi nitelediklerini ve yine perestişte buldukları diğer tanrıyı türkçe (Han-Tegri) adıyla andıklarını, bunun farsça adının (Aspandiat) olduğunu bildiriyor [M.K. age. C. 241, 246, 251-252]. Modern Dağstan'ın kıyı şeridinde Hunlar gelmeden önce Maskutlar (Massagetler) yaşıyordu. Miladi V-VII. yy'larda Hun Kabileler Birliği, ayrı bir etnik grup olarak bilinen Maskutları tazyik altına alıyor ve sonra da Derbend'in güneyine itiyorlar. Movses Kalankatvatsi'nin verdiği bilgiye istinaden Kuzey Massagetleri'nin Hazar Etnosu'nun bir parçası olan Türkler ve Ugrlar ile bitişik olduğunu kabuletmek gerekir.

Hazarların kökenleri hakkında eski Rus kronikçilerinin kendilerine özgü görüşleri vardır, belirtildiği gibi sözü geçen kroniklerde Bulgarların İskitlerden ("Kozar'dan gelen") geldikleri zikredilmiştir. Bu cümle iki şekilde algılanabilir: eskiden Bulgarlar ve Hazarlar birlikte yaşamışlardır veya Bulgarlar ve Hazarlar etnik akrabalarıdır². Görüldüğü gibi, A.P. Novoseltsev Hazarların Türk kökenli olduklarını ve Hunlarla etnik akrabalıklarını kabul etmektedir. Yazarın eserinde İbrani kaynakları konusu incelenirken, Hazar Kağanı Yosif'in endülüslü vezir veya nazır Hasday ibn Şafrut'a yazdığı ileri sürülen ve doğruluğu tartışma konusu olan mektubun içeriğinden sözedilmektedir. Bu mektub hakkında ileride özel başlık açacağımız için burada değinmiyoruz.

² Daha fazla bilgi için A.P. Novoseltsev'in anılan eserine bakılması.

D.M. Dunlop, yaygın görüŖe göre Hazarların Batı Türk Kağanlığından çıktığını, Kaynaklarda Hazar isminin, Batı Türklerinden sözetmenin azalmaya başladığı dönemde görünmeye başladığını, Hazarların bu dönemde Bizans İmparatoru Heraklius'un ordusuna katılarak Miladî 627 yılında Sasanilere karşı savaştıklarını, keza Tiflis kuşatmasına katılarak Bizans kaynaklarında ilk kez kendilerinden sözettirdiklerini bildiriyor.

Aynı yazara göre, Theophylactus 598 yılında Türk elçiliği zamanında Asya'dan Avrupa'ya Tarniah, Kotzager ve Zabender isimli kavimlerin de aralarında bulunduğu bir iltica hareketinin gerçekleşmesinden sözetmiştir. Bunlardan Kotzagerlerin Bulgarlardan bir tayfa oldukları kuşkusuzdur, Zabender ise muhtemelen Hazar şehri Semender ile ilişkilidir.

Diğer bir görüŖe göre, Hazarların Türklerin yükselişinden önce (ca. 550) Avrupa'nın ucunda oldukları kabul edilmektedir. Bu görüŖte Hazarlar Hunların akrabası olarak kabul ediliyor. Zakarias Rhetor da 569 yılına ait süryanice derlemesinde Hazarlardan bahsetmiştir. Ancak kaynakların hiç birinde Hazarlar açıkça Hun olarak tanımlanmamıştır.

Yazar, Zeki Velidi Togan'ın Müsliman kaynakları (Z.V.T. İbn Fadlan, s. 244, 266, 294) ile Çin kaynaklarına dayalı araştırmasını kaynak göstererek Hazarların daha önce Amu-Darya civarında yurt tuttuklarını, lider rol oynadıklarını, dahası ülkelerinin yerlileri olduklarını, keza Hazarların Hunlardan daha önce var olduklarını, bu görüşün Ermeni kaynaklarca da desteklendiğini söylüyor. Kadim "Ermeni Tarihi"nde 197-217 yılları arasında cereyan eden olaylar anlatılırken Hazarlardan da sözedilmiştir. Şöyle ki Kuzeyli Kazir ve Basil halklarının hanları Venasep Surhap'ın yönetiminde Çor/Derbend Geçidi'ni geçmek için anlaşmaya vardılar. Onlar Kür Irmağı'nı geçerek Ermeni Valarş'ın ordusu ile karşılaştılar, fakat geri püskürtüldüler. Kafkas Halkları tekrar saldırmışlarsa da yine yenilmişler, ancak bu savaşta Ermeni Kırallığı Valarş hayatını kaybetmiştir. Yerine geçen oğlu Ermeni ordusunu derleyip toparlayarak Hazarlar ve Basillere boyun eğdirmiştir. Dunlop'a göre burada "Kazirler" olarak anılan kavmin Hazarlar olduğu açıktır. Mamafiyh bu kaynakların kesin olmayışları ve onları destekleyen başka verilerin azlığı sebebiyle ihtiyatlı hareket etmek gerektiğini de bildiriyor kaynağımız. Yazar ayrıca Belazûrî'yi kaynak göstererek İran Şahı Kubad (488-531)'in Kafkasardındaki topraklarını koruyabilmek için Derbend Geçidi'ni takviye ettirdiğini, keza kumandanlarından birini Albanya ve Gürcüstan'ı ele geçiren Hazarların üzerine sevkettiğini, kendisinin de arkadan geldiğini, bölgenin önemli kısmının tekrar ele geçirildiğini, Şahın, Albanya'da Baylakan, Berdaa ve Kabala şehirlerini kurdurduğunu bildiriyor.

Aynı konuda Arab yazar Yakubî de ilginç bilgiler vermiştir: "Hazarlar tüm Ermenistan'ı zaptettiler. Onların başlarında bulunan kişiye "Kağan" denilmektedir. Arran, Kurzan, Busfuran ve Sisacan'da onun naibi bulunmaktadır. Pers Hükümdarı Kubad

tarafından zaptedilen ve sonra oğlu Anuşirvan'a intikal eden bu yerler 'IV. Ermenistan' olarak adlandırılmaktadır. Pers Hükümdarı Bâb-el Ebvab, Tabarsaran ve Belencer'i ele geçirmiştir. Kalika gibi birçok şehri o inşa ettirmiş ve buraları Pers kolonilerine dönüştürmüştür. Daha sonra Hazarlar, Perslerin kendilerinden aldıkları yerleri istirdat etmişlerse de ellerinde uzun süre tutamamışlardır". D.M. Dunlop, verilen bu bilgilerin ilk bölümünün açıkça Kubad dönemini işaret ettiğini, Belazurî ve Hurdathib tarafından da desteklenen bu haberin gerçek olduğunda şübheye mahal olmadığını vurguluyor. Bu hususta yazarın yorumu da şöyle: Yakubî'nin anlattıkları doğru olarak kabul edilecek olursa bahsedilen olayların Kubad'ın döneminde (en geç 531) geçtiği ve Hazarların Kubad döneminde Kafkasya'da devlet kurdukları ve Hazar Devleti'nin Batı Türk Kağanlığı'nın kuruluşundan (552) önce vuku'a geldiği anlaşılır. Batı Türk Hakanlığı'nın yıkılma tarihi 657 veya 659 yılında olduğuna göre, Hazarlar ile Batı Kağanlığı arasındaki ilişkiler şöyle izah edilebilir: Hazarlar, Batı Türk Kağanlığı kurulmadan daha önce Kafkasya'da yaşıyorlardı, onların batıda bir "güç olarak" ortaya çıkmaları Kağanlığın yıkılmasından sonra değil de, zayıfladığı dönemde tahakkuk etmiştir. Hazar politik ve askeri gücünün "Kağanlığ" şeklinde adlandırılması ise Batı Türk Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra tahakkuk etmiştir.

Hazarların "siyasi-askeri" bir güç olarak ortaya çıkmalarının VI. yy'ın ilk yarılarında cereyan ettiğini destekleyen başka kanıtlar da vardır. Hişam el-Kelbî'nin düzenlediği şecere dikkate alınacak olursa, Hazarlardan Kubat ve oğlu Anuşirvan ((531-579) zamanında sözedildiği görölür. Taberî de, Anuşirvan'ın ülkesini dört eyalete ayırdığını, bunlardan birinin Azerbaycan yakınında bulunan "Hazarların Ülkesi" olduğunu bildirmektedir³.

A.N. Kurat'a göre, Hazarlar köken bakımından Türk olup Ortasya'dan geldikleri kuşkusuzdur. Sabirlerin birden bire kayboluşları ile Hazarlar arasında ilişki olabileceği akla gelmektedir. Sabirlerin Miladi I. yy'da İtil-Kama boyunda yaşadıkları bilindiğine göre, bunların bir bölümü olması gereken Hazarların da İtil boyunun eski ahalisini oluşturmaları mümkün görünmektedir. Hazar Dili ile ilgili yazılı kaynaklar korunamamıştır. Elimizdeki malzeme, Arab ve Bizans kaynaklarında geçen az sayıda şahıs isimleri ile birkaç kelimeden ibarettir. Hazarca muhakkak ki türkçe idi, fakat türkçenin hangi grubuna ait olduğu tespit edilemiyor⁴. Burada sözü geçen Sabirler ile Kafkasya Sabirleri arasında her hangi bir ilişki olup olmadığı hakkında kaynaklarda açık bir bilgiye rastlamıyoruz. Ancak bunların ilk yurdlarının aynı, yani Ortasya olduğu, oradan batıya göç ederken iki kola ayrıldıkları, bunlardan birinin İtil boyunda, diğerinin de Kuzeydoğu Kafkasya'da Hazar sahillerine yakın bir alanda yerleştikleri akla yatkın görünmektedir. Hazar Kağanlığı'nın kurulmasına paralel olarak, aynı kuruluşa dahil olan Sabirler Hazar genel adı altında anılmışlar ve kendi isimleri kullanılmaz olmuştur.

³ Dunlop, D.M. "Hazar Yahudi Tarihi". çev. Z. Ay, Selenge Y. İstanbul 2008, s. 21-26.

⁴ Kurat, A.N. age. s. 31, 37.

Şaban Kuzgun "Hazar ve Karay Türkleri" isimli çalışmasında Hazarların Türk kökenli olduklarını kabul eden görüşler ile aksini savunan görüşleri açıkladıktan sonra kendi görüşünü bildiriyor. Ona göre Hazarlar, İmparatorluktaki halkların tamamı değil de, devletin kurucusu ve nüvesini teşkil eden bir boy olarak özbeöz Türktürler. Keza, Hazar bölgesinde yapılan kazılardan elde edilen malzemeler arasında Ortasya kökenli kılıçlar, baltalar, v.s. gibi kültür materyalleri bulunmuştur ki bu veriler, onların buldukları topraklara Ortasya'dan geldiklerini ve Türk kökenli olduklarını göstermektedir⁵.

K. A. Brook'a göre, Hazarlar Ortasya kökenli bir Türk halkıdır. Eski Türk kabileleri oldukça farklı idiler, Mongol fetihlerinden/istiyasından önce onların arasında kırmızı saçlı olanların çoğunluk teşkil ettiği kabul edilir. Hazarlar başlangıçta şamanistler, Tengri'ye inanıyorlardı, türkçe konuşuyorlardı ve göçebe idiler. Sonra Hazarlar Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslimanlığı kabul ettiler, ibranceyi ve slavcaı öğrendiler, Kafkasya ve Ukrayna'da kasabalara ve şehirlere yerleştiler. Hazarların V. yy'dan XIII. yy'a uzanan takriben 800 yıllık büyük bir etnik bağımsızlık tarihi vardır.

Hazarların VI. yy'dan önce Güney Rusya'daki erken tarihleri bilinmezlik içinde gizlenmiştir. Hazarlar 550-630 yılları arasında Batı Türk Hakanlığı'nın, yani Kök Türklerin bir parçası olarak yönetildiler. Batı Türk Hakanlığı'nın VII. yy'da iç çekişmeler sebebiyle dağılmasından sonra Hazarlar bağımsızlıklarını kazanmayı başardılar. Ancak, Köktürk Hakanlığı'nın idaresi altında yaşayan Hazarlar, kendi rejimlerini onların hükümet sistemleri ile yürüttüler. Mesela, Hazar kağanlarının tevalisi (birbirini takibetmesi) Kök Türklerin uyguladığı yöntemin aynısı idi⁶.

Aynı yazar, Hazarların dilleri hakkında Arab yazarların bildirdiklerini tekrar ettikten sonra "Bu ifadelerden, Hazar Dili'nin Türk dil ailesinin eşsiz bir dalı olan Oghur dil grubu ile benzerlikler taşıdığını söyleyebiliriz" tespitinde bulunuyor. Bilahare yazar, Omeljan Pritsak'ın Hazar Dili'nin eski Hun Dili'ne müşabih olduğuna inandığını, çuvaşça ve onun unutulmuş kardeşleri olan dillerin "Rus ve Sovyet İmparatorlukları Etnik Tarih sözlüğü" tarafından "Batı Hun" dilleri arasında sınıflandırıldığını, Hazar Dili'nin grameri ve kelime haznesi hakkında çok az bilgi olduğunu ifade ediyor. Keza, Pritsak'ı kaynak göstererek Hazarya'da Oghurik (Hunno-Bulgar) diller ile diğer Türk dillerinin de kullanıldığını, ancak bunlardan hangisinin hakim olduğunu belirlemenin şimdilik mümkün olmadığını söylüyor. Yazara göre, Hazarlar özgün dillerini runik Türk alfabesiyle yazıyorlardı, "Kiev Metubu" denilen metinde sadece bir tek türkik kelime bulunmaktadır. Kerç'te bir mağarada bulunan tahta parçası üzerinde runik Türk alfabesiyle yazılmış yazılar ortaya çıkartılmıştır. Aynı şekilde bugünkü Karaçay'da Humara kasabasında büyük bir kayanın üzerinde türkik (hazarca olduğu sanılıyor) yazı örnekleri bulunmuştur⁷. Görüldüğü gibi K.A. Brook, Hazarların Ortasya Türk

⁵ *Kuzgun, Ş.* "Hazar ve Karay Türkleri", Ankara 1993, s. 44-49.

⁶ *Brook, K.A.* "An Introduction to History of Hazaria". <http://www.khazaria.com/khazar-history.html>

⁷ *Brook, K.A.* "Hazar Yahudileri", çev. İ. Tulçalı, Noktakitap, İstanbul 2005, s. 143-144.

kökenli olduklarını ve Oghurik (Hunno-Bulgar) dillerini kullandıklarını kabul etmektedir.

M.İ. Artamonov, kuşkusuz, Hazarlar hakkında en derli-toplu ve ayrıntılı araştırmayı yapan bilimadamıdır. Onun tespitlerine göre, Bizanslı yazarlar Hazarları genelde Türklere nispet ederler; Arab yazarları da onları Türk olarak anarlar. Hazarlar ise kendilerini İgor, Avar, Guz, Barsil, Onogur, Bolgar ve Savirlerle akraba sayarlar. Dilleri Bolgarlarınkine yakındır. Arab yazarların hemen hemen tamamı buna tanıklık ediyorlar. Tuna Bulgaryası ile İtil civarında bulunan ve "Bulgar Hanları Şeceresi" denilen yadigârda ve bazı kitabelerde saklanan eski bulgarca kelimeler sayesinde, Bulgar Dili'nin modern çuvaşçaya (N. Poppe. Çuvaşkiy yazık... İzv. an, 1924, № 12-18, s. 295) benzediği anlaşılmıştır.*

Arab yazarlar, Hazarlar ile İran arasındaki çatışmaların başlangıcını I. Kavad (486-531) zamanına götürüyorlar. Yazar burada, daha önce sözünü ettiğimiz Belazurî'den alıntı yapıyor. Keza aynı konuda Yakubî'nin söylediklerini de naklediyor. Ancak bizanslı yazarların Arab yazarları teyid etmediğini, I. Kubad zamanıyla ilgili olarak onların Savirlerden çok bansetmelerine rağmen, Hazarlardan hiç söz etmediklerini söylüyor.

M.İ. Artamonov, daha sonraki Arab yazarların Hazarlar ile ilgili açıklamalarının Hüsrev Anuşirvan (531-579) dönemine ait ve Derbent istihkâmının inşasıyla bağlantılı olduğunu belirterek ayrıntılı biçimde sözü geçen savunma yapılarının inşasından bahsediyor⁸. Bundan sonra yazar, İbn el-Fakîh'i kaynak göstererek, sınırın korunması amaçlı Derbend'e önceleri 50 bin kişi yerleştirilirken, sonradan bu sayının 100 bine çıkarıldığını kaydediyor. Bu demektir ki savunma için sadece Derbend duvarları yeterli değildir, muazzam bir garnizona da ihtiyaç vardır. Bu sebepten Sasani şahları burada ayrıca Pers askeri kolonileri kurmuşlar, yerel kabilelerin önderleriyle iyi ilişkiler geliştirmeye de dikkat etmişlerdir. Yine Arab yazarı Yakut'un, Sasanilerin Dağstan politikası hakkında söylediklerini naklediyor: "Hüsrevler (Sasani şahları) bu sınır bölgesi için kaygı duymuyorlardı ve muhtemel büyük tehlike ve şiddetli tehdit sebebiyle tedbiri elden bırakmıyorlardı. Buraya çeşitli bölgelerden göç edip gelen ve onlar (şahlar) için güven kaynağı olan muhafızlar yerleştirmişlerdi. Şahların hakimiyeti altına giren yerli halk, yönetim için fazla külfet teşkil etmeyen küçük masraflar karşılığında bu muhafızlara özel olarak yardımcı olmakla görevlendirilmişti. Böylece, baştaki yönetim bu bölge için kaygı duymuyor, oranın işine müdahale etmiyordu. Çünkü asıl yapılması istenilen şey, güvenilir insanları buraya yerleştirmek ve bölgeyi Türk kabileleri ve kâfirlerin hasmâne davranışlarından korumaktı". Bunlar, Mesûdî'nin görüşüne göre, Hüsrev Anuşirvan'ın sınıra yerleştirdiği ve her birine rütbe ve ünvan

* Kafkas kökenli bilimadamı S.Ya. Bayçorov Tuna, Don-Volga ve Kafkasya'da keşfedilen runik kitabeli anıtlardan 150 kadarını inceliyerek deşifre etmiştir. Kafkasya'daki kitabelerin d'-, dj-dz ve karışık diyalekleri temsil ettiğini ve bunların Kafkasya Bulgar diyalektleri için karakteristik olduğunu belirlemiştir. Keza, incelenen Don-Volga bölgesi runik kitabelerinin bulgarca olduğunu ve d'-dj diyalektleri ile yazıldığını göstermiştir. Bkz. S.Ya. Bayçorov. "Avrupa'nın Eski Türk Runik Abideleri", çev. M. Duranlı, T.C.K.B. yayınları, Ankara 1996.

⁸ Artamonov, M.İ. "Hazar Tarihi", çev. D.A. Batur, Selenge Y. İstanbul 2004. s. 155-165.

verdiği yerli kabilelerdir. Pers şahları, kabilelerin reislerini ve ileri gelenlerini Sasani hiyerarşisi içine çekmiş; kamu mallarının sömürülmesi ve kabile mensuplarının serfleştirilmesi hususunda onlara yardım etmek suretiyle kaderlerini Pers devletinin kaderiyle birleştirmişlerdi. Böylece Dağstan'da feodal yapılanmaya ortam hazırlanmıştır (Artamonov, 165-167).

b. Hazar Kağanlığı'nın kurulması ve kısa geçmişi

Hazar Kağanlığı kurulmadan önce Hazar kabileleri, Sabir askeri-siyasi birliğine dahildiler. Bu sebepten kaynaklarda isimleri pek anılmamıştır. Ama bir kısım Sabirlerin Avarlar tarafından sıkıştırılarak Kafkasardı'na itilmesi ve geride kalanların da güçsüz duruma düşmeleri yüzünden Hazarlar hakimiyeti ele almışlar ve bu defa Sabirler onların egemenliğini tanımışlardır. Bir başka ifadeyle, Avarların Kafkasya'ya gelişleri Miladî 558 yılına tesadüf ettiğine göre, bu tarihten veya onların Kafkasya'yı terketme tarihleri olan 560 yılından itibaren Hun-Sabir-Hazar birliğinin yönetimi o sırada passiyoner durumda olan Hazarların eline geçmiştir. Artık Derbend üzerinden Kafkasardı'na düzenlenen akınlarda, keza Bizans-Sasani ilişkilerinde Hazarların adı ön plana çıkmıştır. Avarların ayrılması, Kafkasya'da yaşayan kavimlere hemen bağımsız olma imkânı vermemiştir, zira onları takiben bölgeye gelen İstemi Han'ın orduları tüm Kafkasya ve Kırımı ele geçirmişler, buralarda oturan halklar da Batı Türk Hakanlığı'nın hakimiyeti altına girmişlerdir. Mamafiyh Hazarlar, Bulgarlar, Alanlar ve diğer Kafkas boyları katında Türk Hakanlığı'nın egemenliği senbolik olmaktan öte geçmemiştir. Muhtemelen bölgede bulunan Türk boyları ve onlara yakın olan Kafkas boyları Göktürk Aşına Hanedanı'na saygıdan dolayı Büyük Batı Türk Kağanlığı'nı manevi metbu olarak tanımışlar, buna karşılık kendi özerkliklerini devam ettirmişlerdir.

Suriyeli Mikhail Hazarları Bersiliya'da lokalize ediyor. Feofan İspovednik ile Nikifor da Bizans kroniklerinde Hazarların Bersiliya ülkesiyle ilişkilerinden bahsederek Mikhail'i doğruluyorlar. Feofan'a göre "Hazarlar Bersiliya'dan çıkmış büyük bir kavimdir". Marquarth da Bersiliya'nın sınırlarının güneyde Derbent'e, kuzeyde Sulak ve Terek ırmaklarına kadar uzandığını yazıyor. Keza, Ermeni yazar Khorenli Moses ile Alban yazar Kalankatvalı Moses'in "Ermenistan Tarihi" ve "Alban Tarihi" adlı eserlerinde de sık sık Bersiliya'dan söz edilmektedir. Alanlar ile Basillerin ayniliğini bilen Ermeni tarihçi Horenli Moses eserinin bir yerinde şöyle yazıyor: "Ermenistan ordusu Kiral Tiridat'ın yönetiminde kuzeydeki savaşın cerayan ettiği Gargaratsia ovasına indi. Her iki taraf karşı karşıya geldi, Kiral birçok düşmanı katletti, büyük kahramanlık gösterdi... Basillerin kiralı bir anda kiralın yakınına geldi ve ona kement attı ve kiralın sol omuzu ve sağ koltuk altına yerleşen kayış kemendi güçlü eliyle kendine çekti, onu sırtı üzerine düşürdü (Piotrovskiy, 119).

Bu açıklamalardan anlaşıldığına göre Hazarlar, Alanlar ve diğerleri Marquart'ın tarif ettiği bölgede iç içe yaşıyorlardı ve etnik akraba oldukları için de bir birlerini dışlamıyorlardı, aralarında sadece önderlik yarışı vardı.

Kuzeydoğu Kafkasya'da Hazarlar ile Sabirlerin ve Hun artıklarının birbirleriyle kaynaşmaları, aynı etnik köke mensup olmalarından ötürü kolay gerçekleşmiştir. Bazı yazarlar Sabirler ve Hazarların Bolgar olduklarını; bu birlikteliğin sadece Kafkasya'da değil, İtil boyunda Bulgarların bünyesinde de husule geldiğini ileri sürüyorlar (Artamonov, age. s. 172). Biz de bu görüşe katılmamak için bir sebep göremiyoruz. Aynı konuda Arab müellif İbn Rusteh şu tespiti yapmıştır: "Bulgarlar üç sınıftır: bir kısmına Bersula, başka bir sınıfına Esgil, üçüncü sınıfına ise Bulgar denir. Hepsi bir bölgede yaşarlar. Hazarlar onlarla ticaret ve alış-veriş yaparlar"⁹. Burada zikredilen "Bersula" adının "Barsil" ile ayniliğinde şüphe yoktur. Hazarlar Kuzeydoğu Kafkasya ve Derbend hattına hakim olduktan sonra, ticaret yollarının getirisinden aslan payını almaya başladılar, keza Kafkasardı'na yapılan ganimet seferlerinin getirileri de kazançlarını artırdı. Bu durum, Kafkasya'da hakim bir sosyo-ekonomik ve askeri gücün ortaya çıkmasına ve yeni bir devletin kurulmasına ortam hazırlıyordu. Aslında bu devlet VI. yy'ın sonlarında 'de facto' mevcuttu. Ancak, Batı Türk Hakanlığı'na manevi bağlılık devam ettiği için 'de jure' tanınmamıştı. Mamafiyh Hazarlar kendilerini, Hazar Denizi'nin batısında Türk Kağanlığı'nın tek mirasçısı olarak sayıyorlar ve Aşina Hanedanı döneminde, devlet geleneğine sahip, uluslararası bir otorite olmaya ve daha da güçlenmeye çalışıyorlardı.

Batı Türk Kağanlığı iç meseleler yüzünden iyice güçsüz düşerek inhitat dönemine girince (ca. 550-630) Hazarlar tamamen bağımsız hareket etmeye ve devlet şeklinde örgütlenmeye başladılar. Önceleri, Türk Kağanlığından farklı bir politika izlemiyorlardı. İlk olarak Kuzeybatı Kafkasya bölgesinde ve Hazar yakın çevresinde yaşayan göçebe ve yarı göçebe halkları kendilerine bağladılar. Zira burası müstakbel devletin nüvesini oluşturacaktı. Daha sonra Bulgarları yenerek onların bir kısmını göçe zorladılar, kalanlarını da kurulmakta olan birliğe dahil ettiler. Kafkas kabileleri ve onlarla birlikte hareket eden Alanlar da (muhtemelen) gönüllü olarak birliğe katıldılar. Taman Yarımadası ve Azak çevresi halklarının da birliğe dahil olmasıyla Hazar Kağanlığı'nın kuruluşu tamamlanmıştır. Şimdi de, Hazarların öne çıkışları ve devlet kurmalarıyla ilgili olarak kaynakların verdiği bilgilere bir göz atalım.

L.N. Gumilöv bu olayları biraz farklı değerlendiriyor. Ona göre, Hazarlar İstemihan'ın askerlerini iyi karşıladılar, zira Karabolgarlar ve Serirler onları kuzeyden ve güneyden kısaç altına almışlardı. Keza, Büyük Türk Hakanlığı ortaya çıkınca Hazarlar onların egemenliğini kabuletmekte tereddüt göstermediler. Kafkasardı'na Heraklius'a yardım amacıyla düzenlenen sefere Türklerle birlikte katıldılar ve pek çok ganimet elde ettiler. Türk Hakanlığı zayıflayınca serbest kalan Hazarlar, kendi devletlerini kurdular ve başlarına Aşina soyundan bir kağan seçtiler. Zira bu tarihten kısa süre önce, Aşina koluna mensup küçük bir tayfa Hazarlara katılmıştı ve Hazarlar onları kendilerine baştacı ettiler. Hazar Devleti kurulduğunda Aşağı Terek ile Sulak arasında yer alan toprakları içeriyordu. Arabların Kafkasya'ya yönelmesiyle birlikte endişeye kapılan

⁹ Şeşen, R. age. s. 37.

Kafkasya halkları ile Albanya halklarını da yanına çeken Hazar Kağanlığı hakimiyetini Kırım'dan Aral Gölü'ne, Kuban'dan Oka, Desna ve Sakmar'a kadar genişletmiştir. Buna karşılık, doğuda Guzlar, kuzeyde Macarlar, batıda Bulgarlar ve Alanlar Hazar hakimiyetini içlerine sindirememişlerdir¹⁰.

K.A. Brook'a göre, bağımsız Hazar Devleti 630 ve 640'larda, Tong Yabgu'nun oğlu tarafından kurulmuştur. Volga ve Derbend arasında kalan bölgenin tamamı Hazarların hakimiyeti altına girdi. Onlar yeni devleti tesis ederken eski metbuları olan Batı Göktürkleri'nin bazı idari kurumlarını ve yönetim geleneklerini benimsediler. Hazar İmparatorluğu başlangıçtan itibaren çok ırklı ve çok dinli bir devlettir. Sabirler, Saroğurlar, Utigurlar, Samandarlar ve Balanjarlar gibi Kafkas Federasyonu mensubu klanlar ve diğer kabileleri dahi özümsemişlerdir*. Bu çeşitlilik Hazarya yaşamının mozayikini oluşturmuştur¹¹.

Ş. Kuzgun, Hazarların Kafkasya'ya gelişleriyle ilgili Ermeni ve Gürcü kaynakların verdiği bilgilerin karışık ve muğlak olduğunu, bu yüzden çağdaş tarihçilerin sözü geçen dönemi susarak geçirdiklerini belirterek, onların etnik kökenleri ve dilleriyle ilgili kaynaklarda geçen bilgileri değerlendiriyor. Yazarın bu husustaki görüşlerini daha önce bildirmiştik. Yazar bundan sonra, Hazarların devletleşmeden önceki dönemlerinde fazla etkili olamadıklarını, egemen güçlerin yönetiminde uzunca bir zaman geçirdiklerini ve metbularının adıyla anıldıklarını, ancak kendileri güçlenerek siyasi bir varlık haline geldikten sonra isimlerini duyurduklarını ve tarih sahnesine çıktıklarını söylüyor. Yazara göre, Hazarlar diğer boylarla birlikte Göktürk İmparatorluğu'nun egemenliği altında bir süre kalmışlar, bu arada Sabir ve Sarogur topluluklarını kendi bünyelerine alarak Miladî 558 yılında Hazar Devleti'ni kurmuşlardır. Bu tarihe kadar akıncı bir hüviyet gösteren Hazarlar, sözü geçen tarihten itibaren belli bir devlet teşkilatına ve sistemine kavuşmuşlardır. Başlangıçta Hazar Devleti, Göktürk İmparatorluğu'na bağlı bir kabileler federasyonu idi ve 558-620 yılları arasındaki dönem bazı tarihçilere göre devletin kuruluş dönemi olarak kabul edilmektedir. Hazarların tam bağımsız devlet haline gelmeleri, 630 yılında Doğu Göktürk İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra vuku'a gelmiştir (İ. Kafesoğlu, *Hazar Kağanlığı*, TMK. Ankara 1977, s. 148). Tam olarak bağımsızlıklarına kavuşan Hazarlar Miladi 641 yılında Bulgarları sıkıştırarak onları Tuna'ya doğru göçe zorlamışlardır. Keza Dnyeper ve Oka çevresindeki Slavyanları vergiye bağlayıp daha kuzeye itmişlerdir¹².

Bir başka kaynağa göre, bidayette Hazarlar Sabir askerî-siyasî birliğinin içinde yer almışlardı. Ama bir kısım Sabirlerin Kafkasardı'na göçetmesi ve kalanların da Avarlar tarafından sıkıştırılması sonucunda Kafkasya'daki hakimiyet Hazarlara geçmiş ve

¹⁰ *Gumilöv, L.N.* "Hazar Çevresinde Binyıl", çev. .A. Batur, İstanbul, Selenge Y. s.208.

* Burada kullanılan "özümseme" tabiri, şayet terceme hatası değilse, gerçeği yansıtmıyor. Zira Kafkas Federasyonu'na dahil klan ve kabileler Hazarlar tarafından özümselemlerdi bugün Kafkasya'nın tamamında hazarca konuşulurdu. Bu ifadeyi "Hazar Birliği'ne katılma" şeklinde değiştirmek gerekir. Y.N.

¹¹ *Brook, K. A.*, age., s. 39.

¹² *Kuzgun, Ş.*, age., s. 51-56.

Sabirler de onların egemenliği altında yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Aslında Hazarlar kendilerini, Hazar Denizi'nin batısında Türk Kağanlığı'nın tek mirasçısı olarak sayıyorlardı. Aşına Hanedanı döneminde Hazarya artık devlet geleneğine sahip, uluslararası bir otorite olmaya ve daha da güçlenmeye çalışıyordu. Dağstan sahillerinde ve Doğu Kafkasönünde VII. yy'da kurulan Hazar Hanlığı o devrin en güçlü siyasî birliğiydi. Hazar Devleti önceleri, Türk Kağanlığından farklı bir politika izlemiyor. İlk olarak Kuzeybatı Hazar bölgesinde yaşayan göçebe halkları kendisine bağlıyor. Daha sonra Bulgarları yenerek onları egemenlikleri altına alıyor. Hazarların kurdukları devletin içinde Kafkas boylarının yanı sıra Karadeniz ve Hazardenizi çevresindeki steplerde yaşayan göçebe kavimler de yer alıyor. Arkeolojik araştırmalar tarafından doğrulandığına göre, Terek ve Sulak ırmakları arasında göçebe hayatı sürdürülürken, bir yandan da tarım ve ticaretin gelişmesi Hazar Devleti'nin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Devletin idare merkezi, Arab kaynaklarında Belencer olarak geçmektedir (Yâkût ar-Rûmî. Mu'cam al-Buldan, C. 1., s. 489, 490). Sözü geçen şehrin kalıntıları, Dağstan dağlarına yakın Yukarı-Çiryurt şehri harabelerinin yakınında yer almaktadır¹³. Şehrin kalıntıları Sulak ırmağının kıyısında ve 3 km uzunluğundadır, diğer üç yönden dağlarla çevrilidir. Nehire bakan taraf büyük bir duvarla korunmuş olup duvarın yüksekliği 10 m. dir ve taştan yapılmıştır. Surlarda kuleler de vardı. Belencer şehrinin iyi korunduğuna dair bir çok tarihi belge vardır. "Hudud-ul A'lam" a göre, Belencer çok ünlü eski bir Hazar kalesidir (Piotrovskiy, 119-120).

P.B. Golderte göre, Miladi 568-630 (belki de 650) arasındaki süreç, Hazar Devleti'nin Köktürk hakimiyeti altında bulunduğu dönemdir. VII. yy'ın üçüncü çeyreğine ait Hazar tarihiyle ilgili Bizans, Ermeni ve Gürcü kaynakları Hazarları, Sasanilere karşı yapılan savaşta, Heraklius'un müttefiki olan Köktürk İmparatorluğu'nun bir parçası olarak göstermektedirler. Heraklius (610-641), Köktürklerin desteğini alacağından emin olduğu için savaşı Kafkasardı'na taşıdı ve saldırıya geçti. Hazarların Bizans kaynaklarında ortaya çıkışları bu savaş münasebetiyedir. Hazarlar da Albanya'yı çiğneyerek 627-628 yılında Yabgu Kağan ve yeğeni Şad liderliğinde Gürcüstan'a yöneldiler. Bu savaş Tiflis şehrinin alınmasıyla ilgilidir. Aynı şekilde Hazarlar 629-630 yıllarında, bu defa Çorpan Tarhan isimli bir komutanın önderliğinde Kafkasardı'na sefer düzenlemişlerdir. Öteyandan 630'da Batı Köktürk Devleti uzun yıllar sürecek bir iç savaşın girdabına girdi ve neticede Batı Köktürklerin Avrupa mirasının küllerinden Hazar Kağanlığı ortaya çıktı. P.B. Golden Artamonov'u kaynak göstererek, Batı Türk Kağanlığında yaşanan taht kavgasında Bulgarların Tu-lular tarafını, Hazarların da Nu-she-pi ailesini desteklediklerinin tahmin edildiğini bildiriyor. Nu-she-pilerin lideri İbi-Şegui (İpi She-kui) 651 yılında Tu-lular tarafından tahttan indiriliyor. O da muhtemelen Hazarlara iltica ediyor. Bunun böyle olabileceğini, Hazar Hakan Ailesi'nin Açına soyuna mensup olduğu hakkında "Hudûd al-A'lam" daki kayıt göstermektedir (V. Minorrskiy, "Hudûd al-A'lam" , s. 161) Anlaşıldığına göre, "Hazar Hükümdar Ailesi" bu şekilde teşekkül ediyor. Zaten Hazarların bu tarihten itibaren "Kağan" adı

¹³ *Magomedov, M. G. Drevnie politiçeskie tsentri Khazarii // SA. 1975. Nr. 3. S. 63.*

verilen bir liderin önderliğinde ortaya çıkmaları da Artamonov'un teorisini güçlendirmektedir (Artamonov, age., 170). Ancak, VII. yy'ın 30-lu yıllarında cereyan eden olaylar, hem Moho-şad'ın hem de onun oğlu Buli-şad'ın Hazarya'da tutunamadığını göstermektedir. Bu durumda, Göktürk Hakanlar Hanedanından bir prensin daha sonra Hazarya'ya geldiğini ve burada da kökü aynı aileye dayanan hakanlar hanedanının temelini atıldığını kabul etmek gerekir. İlk Kağan'ın ise Göktürk Tahtından indirilen İbi-Şegui (İpi She-kui) değil de onun halefinin olması mümkün görülmektedir. Durum böyleyse, Hazar Kağanlığı'nın 651 yılında başlaması gerekir (Artamonov, 229-230). Miladî 650 yılına gelindiğinde Hazarlar böylece Kafkasya ve İtil Deltası bölgesinde müstakil ve önemli bir devlet olarak ortaya çıkmış bulunuyorlardı (Golden, 71-72).

Konuyu toparlayacak olursak, kaynakların verdikleri bilgiler aşağı yukarı birbirleriyle örtüşüyor. Hazarlar, Batı Türk Kağanlığı'nın kuruluşundan çok daha önce Kuzeydoğu Kafkasya ve İtil boyuna Ortasya'dan gelmişlerdir. Kafkasya Hazarları VI. yy. ortalarına kadar başta Sabirler olmak üzere başka siyasi egemen grupların yönetiminde uzun süre sessiz kalmışlar ve Avarların Sabirleri hırpalamasından sonra öne çıkma fırsatı bulmuşlardır, uzunca bir intikal döneminin (558-630) ardından da önemli bir siyasi güç olarak ortaya çıkmışlardır. 558 yılından sonra fiilen var olan bağımsızlıklarını ve devlet örgütlenmelerini 630 yılında Batı Türk Kağanlığı'nın dağılmasından sonra hukuken de tamamlamışlardır. Hazar Devleti, belki de bir rastlantı sonunda, Köktürk Aşına Hanedanı'na mensup bir prensin "Kağan" seçilmesiyle Türklerce en itibarlı Kağan Ailesi olarak kabul edilen Aşına soyundan gelen kağanlar tarafından yönetilmeye başlanmıştır (651).

Devletin ilk kurulduğu teritoryum, Derbend'den İtil Havzası'na kadar uzanan topraklar ile İçkerya ve Dağstan'ın bir bölümünü içine alan Kuzaydoğu Kafkasya Bölgesi'ni ihata ediyordu. Devletin adı "Hazar Kağanlığı", başkenti de "Belencer" şehri idi. Esas itibarıyla Kafkasya coğrafyasında yaşayan yerli ve eski göçebe kavimlerin sosyo-ekonomik, sosyo-politik ve askeri birliği idi. Bu yönüyle sosyo-politik anlamda Kafkasya'da kurulan ilk millî devlettir.

"İstoriya narodov Severnogo Kavkaza"da verilen bilgilere göre, Hazar Kağanlığı'nın büyümesi ve gelişmesine bağlı olarak devletin başkenti de değişmiştir. Kaynaklarda yeni başkent olarak *Semender* şehrinin (muhtemelen Arab tarihçilerinin *Al-Beyza* dedikleri şehir) adı geçmektedir. Birçok bilimadamına göre (Klaproth, Marquart, A. Garkavî, A.K. Kazembek, V. A. Dorn, V. F. Minorskiy, L. İ. Lavrov, vs.), *Semender* şehri bugünkü Mahaçkala yakınlarında yer alan tarihî Tarki köyünün bulunduğu yerdedir. Yeni başkent, Belencer'e göre daha fazla stratejik avantajlara sahiptir. Dağlar burada denize kadar uzanarak bir koridor oluşturuyorlardı. Yazılı belgelere göre, *Semender* şehri Hüsrev Anuşirevan (VI. yy.) zamanında gelişmiş ve sahip

olduğu stratejik avantajlar onun başkent olmasını sağlamıştır. Keza, Kafkasardı'na dñzenlenecek akınlar için askeri kuvvetler burada toplanıyordu. Tarki kñyñnde yapılan arkeolojik araştırmalar kadım bir Hazar şehrinin varlığını kanıtlamıştır. Bu arada, deniz tarafını koruyan savunma duvarının kalıntıları da bulunmuştur (Derbend'de olduğu gibi). Kafkasardı ve Yakındoğu'yu Gñneydođu Avrupa'ya ve diğer ÷lkelere bağlayan kadim ticaret yolu Hazarya'nın bñyñk ticaret ve zanaat merkezleri Semender'de birleşiyordu.

VII. yy. sonlarında, bñyñk bir siyasi gñce sahip olan gñcebelerin yerleşik hayata geçmeleriyle Kağanlık teritoryumunda bir çok şehir kuruldu ve sınıf farklılaşması sñreci de başladı, keza ÷lke bñyñk ölçñde genişledi. VIII. yy. sonlarında Hazar Kağanlığı Bersiliya'nın verimli bñlgelerini ve Kafkasya steplerini ilhak etmişti. Kafkasya Albanyası da zaman zaman Hazar egemenliği altına giriyordu (Trever K. V. Oçerki po istorii i kulture Kavkazskoy Albanii. M., 1959, s.186-250). Kaynaklara gñre, Hazar kağanının hareminded 25 adet kadın vardı, bunların her biri Kağanlığın egemenlik altına aldığı halkları temsil ediyordu. Hazar Kağanlığı'nın gñçlenmesinde Hazarlar, Bulgarlar ve Tñrk dilli kabileler arasındaki etnik ve dil yakınlığının bñyñk rolñ olmuştur.

VII-IX. yy'larda Hazarlar Kırım'ın bir kısmı ile Taman yarımadasını ve *Matrega* (Matrakha, Tamatarkha) şehrini Kağanlığa dahil ettiler. Feofan'a gñre de Hazar Kağanlığı, Karadeniz'e kadar olan bñtñn toprakları ele geçirmiş bulunuyordu. Hazar Kağanı Papas, 698 yılında tahttan indirilen Bizans imparatoru II. Jñstinyanus ve Bosporus arkhontu Bolgitsiyñ'ye sığınma hakkı vermiştir. Bizans ve Bosporus'un taht kavgalarına mñdahil olduğuna gñre Hazarlar bñyñk bir siyasi gñç haline gelmiş bulunuyorlardı (Piotrovskiy, 121-122).

Hazar Kağanlığı VIII. yy. ile IX. yy'da genişlemeye devam etti. Bu dñnemde İtil ve Kama boyunda yaşayan bir çok kavim ve bu arada İtil Bulgarları, çeşitli Fin boyları, Burtaslar, vs. Hazar Kağanlığı'na tabi oldular. Keza Desna ve Orta Dnyeper boyundaki muhtelif Slavyan uruğlar da Hazar hakimiyetini tanıdılar. Hazar Kağanlığı'na tabi olan kavimlerin pozisyonları her kavmin kendi durumuna gñre ayarlanmıştı ve bu dñzenleme çerçevesinde vergi toplanıyordu. Mesela, Desna boyundaki Slavyan kabilelerden hane başına senede bir adet kıymetli hayvan derisi alınıyordu. Kama boyu Bulgarları ile Fin tayfalarından da aynı şekilde kıymetli deri ve muhtemelen bal alınıyordu. En gñçlñ dñneminde Hazar Kağanlığı'nın sınırları doğuda Yayık/Ural Nehrinden başlayıp Dnyeper'e kadar uzanıyordu ve iki bñyñk ticaret yolunun ÷zerindeki geniş toprakları işgal ediyordu. Aynı şekilde, Hazar Kağanlığı coğrafi konumunun verdiği avantajla Harezmi ile Kafkasya ve Karadeniz arasında uzanan bñyñk bir ticaret yolunu, yani İpek Yolunu da kontrolñ altında tutuyordu.

Hazar Kağanlığı genişledikçe, elinde bulundurduğu toprakların ve önemli şehirlerin savunması da zorlaşıyordu. Bu yñzden ÷lkenin birçok yerinde stratejik ÷nemi olan

savunma yapıları/kaleler inşa edilmiştir. *Şarkel Kalesi* bunların en önemlilerinden biridir. Don Nehri'nin orta akarında, bugünkü Tsimlyanka mevkiinde yer alıyordu. Kalenin yapımında, İmparatorun izniyle Bizans'tan mimarlar ve ustalar getirilmişti. Bu kale sonraları özellikle Peçenek ve Uzların saldırılarına karşı koymak için kullanılmıştır. Keza batıdan ve kuzeyden gelen Rus-Slav saldırılarına karşı da önemli bir savunma üssü olmuştur (Kurat. 32-34).

c. Hazar başkentleri ve şehirleri

Bilindiği gibi ilk başkent *Belencer* idi, Miladi 720'lerde Arabların Hazar topraklarını istilaya girişmeleri üzerine başkent *Semender*'e taşındı. Daha sonra, 730-750 yılları arasındaki bir tarihte, Hakanlığın başkenti İtil Deltasında inşa edilen Atil/İtil şehrine nakledildi. Hazar Kağanı Yosef'e atfedilen mektupta 13 şehrin adı geçmektedir: "Batı cihetinde Ş-r-kil (Şarkel), S-m-k-r-ts (Samkrets), K-r-s (Kerç) , Sug-ray (Sudak), Alus, L-m-b-t, B-r-t-nit, Alubikha, Kut, Mank-t, Burk, Al-ma, G-ruzi¹⁴ (Gurzuf)". Bunlardan Sarkel ve Samkrets'in dışındakilerin tamamı Kırım'dadır. *İtil* şehrinin ilk adı *El-Beyza* idi. Daha sonra kıyısında yer aldığı nehrin (İtil) adıyla anılmaya başlamıştır. Hudûd al-A'lam'da İtil şehri şöyle tanımlanmıştır: "Etil Nehri ile ikiye bölünen bir şehirdir. Burası Hazarların merkezi olup 'Tarhan Hakan' adında İşâ (Aşina) ahfadından bir kralın oturduğu yerdir. Tarhan, surla çevrili bu şehrin batı yakasında bütün askeriyle beraber oturur. Şehrin diğer yarısında Müslimanlar ve putperestler yaşar. Bu şehirde, yedi ayrı inanca bağlı yedi kadı (hâkim) bulunur. Herhangi bir anda, önemli bir dava ortaya çıkarsa bu hâkimler kırala baş vurup tâlimat alırlar veya dâva ile ilgili alınan karardan onu haberdar ederler"¹⁵. Aynı eserde Semender şehri deniz kıyısında çarşıları ve tüccarları olan hoş bir şehir olarak tanımlanır. Daha başka şehirlerin isimleri de zikredilir: Hamlih, Belencer, Beyzâ, Sâvgar, Hanbalig, Suvar, Mskt (Maskut). Bunların hepsi de kuvvetli surlara sahip Hazar şehirleridir. Hazar Kralı'nın malı ve zenginliği deniz rûsûmundandır¹⁶. Arab orduları Atil şehrini kuşatınca Hakan ve erkânı Ural tarafına çekilmek zorunda kaldılar. Hakan gönülsüz de olsa ihtida ederek müsliman oldu. Durumun vahametini gören Hazar Hakanı başkenti Don Nehri kıyısındaki *Şarkel* şehrine taşıdı. Böylece Şarkel Hakanlığın dördüncü başkenti oldu. Şarkel hakkında biraz önce bilgi verilmişti.

d. Hazar-Arab Savaşları

Hazar Devleti Tarihi konumuz dışındadır, biz sadece Hazar Yönetimi'nin Kafkas halklarıyla olan ilişkileri yönünden Hazar-Arab savaşlarına kısa bir atıfta bulunacağız. Zira bu savaşların ilk safhasında tüm Kafkas halkları savaşlarda fiilen yer almışlardır. Her ne kadar kaynaklar onların katkılarını sükûtle geçiştiriyorlar ise de Hazar Yönetimi'nin sadece stepli göçebelere topladığı askerlerle Dünya'nın en güçlü ve

¹⁴ *Kokovtsov, P.K.* Evreysko-khazarskaya perezpiska, otvetnoe pismo khazarskogo tsarya İosifa. <http://gumilevica.kulichki.net/Rest/rest0504b.htm>

¹⁵ *Şeşen, R.* age. s. 70.

¹⁶ Aynı yerde, s. 71.

yenilmez ordusuna karşı koyması mümkün değildi. Özellikle dağları, dağ geçitlerini ve ara yolları avuçlarının içi gibi bilen Kafkas halklarının bu savaşlarda elde edilen başarılarında büyük payları vardır.

Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, ilk Arab askeri birliği Buhayr ibn-Abdullah'ın kumandasında, 641 yılında Transkafkasya'ya girmiştir. Tamamen mevzii ve keşif amaçlı olan bu harekâtdan sonra, Suraka ibn-Amr kumandasında bir ordu Emir al-Mu'minin tarafından Derbend'e gönderilmiştir. Bu arada şunu da belirtmeliyiz ki İslam ordularından ağır yenilgiler alan ve tacını tahtını bırakıp kaçmaktan başka çaresi kalmayan son Sasani İmparatoru III. Yazdgerd'in yerine kimse geçemediği için devlet fiilen sona ermiş ve İran toprakları İslam Devleti'nin kontrolüne girmiştir. İran'a bağlı olan Transkafkasya topraklarının büyük bölümü de serbest kalmıştır. Bu durumdan yararlanan Bizans İmparatorluğu ile Hazar Kağanlığı sözü geçen toprakları aralarında paylaşmışlardır. Suraka Azerbaycan'a geldiği zaman Derbend Şehri ve Kalesi henüz İranlı bir vali olan Şahrbaraz'ın yönetimindeydi. Vali, Suraka'dan koruma talep etti ve İslam Ordusu'nun yanında yer alacağını bildirdi. Zaten Sasani Devleti dağıldığı için Derbend'de Sasani satrabi ne yapacağını bilemez bir durumdaydı. Suraka Bâb al-Abvâb'ı işgal etti, yönetime el koydu ve çeşitli istikametlere askeri birlikler gönderdi. Kaynaklar, Suraka'nın Hazar topraklarında pek bir başarı sağlayamadığını bildiriyorlar (Dunlop, 63-64). Ama kaynakların dikkatinden kaçan bir gerçek vardır. İlk Arab taarruzlarının keşif amaçlı ve 3-5 bin kişilik küçük birliklerce yapılmasını değerlendiren merkezi Hazar Yönetimi bu saldırıları yerel yönetimlere bırakmıştır. Onlar da dağlık arazinin verdiği imkânları kullanarak ani baskın ve taciz hareketleriyle Arab birliklerini hırpalamışlar, ürkütmüşler ve başarı kazanmalarını engellemişlerdir. Suraka ve öncekilerin dışı dokunur bir başarı elde edememelerinin sebebi, yerel savaşçı müfrezelerin gerilla yöntemleriyle çok sıkı direniş göstermeleridir. Mamafiyh, Suraka ibn-Amr kısa bir süre sonra ölmüş ve yerine Abdurrahman ibn-Râbi'a tayin edilmiştir. Abdurrahman ibn-Râbi'a da harekâti devam ettirerek Belencer'i ele geçirmiştir. Ancak fazla bir ilerleme kaydedilmemiştir. Anlaşıldığına göre bu ilk eylemler karşılıklı yoklama mahiyetinde kalmıştır.

Bu arada İslam Ordusunda sık sık komuta değişikliğinin yapılması calibi dikkat bir durumdur. 644 yılında bu defa Velid ibn-Ukbe Kûfe valiliğine tayin edilmiş ve Transkafkasya seferiyle görevlendirilmiştir. Velîd, Selman ibn-Rabi'ayı Ermeanistan, bir diğer kumandanını da Azerbaycan üzerine göndermiş, kendisi de arkadan hareket etmiştir. Ancak onun görevi Ermenistan ve Azerbaycan'da asayiş sağlaması ve vergi işlerini düzene koymaktı. Halife Ömer ve Osman dönemlerinde zorla İslamı kabul ettirme politikası uygulanmadığı için Hazar direnişi karşısında geniş kapsamlı bir askerî harekâtdan kaçınıldığı dikkat çekmektedir. Mamafiyh, Halife Osman'ın riske girilmemesini ve teenniyle hareket edilmesini emretmesine rağmen, Abdurrahman ibn-Rabi'a Hazarya içlerine kapsamlı bir taarruz başlatmıştır, ilk hedef daha önce kısa bir süre işgal edilen Belencer şehriydi. Şehir çok iyi tahkim edilmişti, Arab saldırılarına

şiddetle mukavemet etti. Bir ara Hazarlar süvari kuvvetlerinin de katılımıyla umumi taarruza geçtiler, muharebede Abdurrahman ibn-Rabi'a hayatını kaybetti. Kumandayı Abdurrahman'ın kardeşi Selman ibn-Rabi'a aldıysa da İslam ordusu ağır kayıplar vererek Derbend'e çekilmek zorunda kaldı. Belencer bozgunu İslam aleminde teessüre sebep oldu, bu arada Halife Osman vefat etti ve Muaviye ibn- Abû Sufyan'ın halifelik iddia ederek Şam'da kıyam etmesiyle İslam Devletinde kargaşa ortaya çıktı. Böylece Hazar cephesinde yaklaşık 30 yıl devam eden bir sükûnet dönemi yaşandı. Bu dönemde Hazar Kağanlığı İslam Devleti'nin eline geçen Derbend ve diğer yerleri tekrar işgal etti ve Azerbaycan içlerine kadar ilerledi.

Umeyye Oğulları İslam Devleti'nin yönetimini ele geçirdikten sonra İslam Peygamberi ve ondan sonra gelen Reşid Halifeler döneminde islamî cihadın temel ilkesi olan "ihtida edin veya cizye ödeyin" politikasını terkedek imperyal bir istiyıla politikasını tercih ettiler. Böylece Hazar Ülkesi tekrar savaş alanına döndü.

Halife I.Velid'in Kafkasya cephesi kumandanlığına atadığı üvey kardeşi Mesleme ibn Abdulmelik 707 yılında taarruza geçti. Hazarların tekrar ele geçirdikleri bir kısım Azerbaycan topraklarını işgal ederek Derbend'e yöneldi. Bazı kaynaklarda Derbend'in daha önce, yani H. 90 yılında Muhammed ibn-Mervan tarafından ele geçirildiği, diğer bazı kaynaklarda da H. 91 yılında Mesleme ibn Abdulmelik tarafından alındığı bildirilmektedir.

Emeviler döneminde Hazarlar ile Arablar arasında ilk ciddi muharebe 722 yılında cereyan etmiştir. Sübeyt ibn-Nehrânî kumandasındaki Emevi ordusunu Hazarlar Ermenistan'da Marc al-Hicara mevkiinde karşılamışlar ve şiddetli bir muharebe cereyan etmiştir. Sonuçta Hazar Ordusu büyük bir zafer kazanmış, dağılan Emevi Ordusu da Suriye'ye doğru kaçmıştır. Bu savaştan sonra, Kafkasya'yı fethetmeye çalışan Emeviler kendi ülkelerinin tehdid altında olduğunu farketmişlerdir. Endişeye kapılan Şam Yönetimi ael acele Cerrah ibn-Abdullah al-Hakem'in kumandasında büyük bir ordu hazırlayarak Kafkasya'ya sevk etmiştir. Bunu haber alan Hazarlar Derbend'e çekilib savunma tertibatı aldılar. Cerrah'ın ordusu Derbend yakınlarında kamp kurdu. Kağan'ın oğlunun kumandasındaki Hazar ordusu ise Derbend'i savunmasız bırakarak daha gerilere, Kafkas Dağları'nın kuzey taraflarına çekilip savunma nizamı aldı. Cerrah saldırıya geçti ve pek bir mukavemet görmeden ilerlemesini sürdürdü. Derbend'e 6 mil mesafedeki Narvan şehri yakınlarında iki ordu muharebeye tutuştu. Arablar ağır kayıplar vermelerine rağmen muharebeyi kazandılar, Hazarlar da bozularak geri çekildiler. Cerrah yolu üzerinde bir iki şehri daha itaat altına aldıktan sonra Belencer'e yöneldi. Son 70 yılda saldırıya maruz kalmayan Belencer'de eski savunma sistemi iyice bakımsız kalmış ve zayıflamıştı. Çok çetin geçen bir kuşatma sonunda Belencer düştü ve kumandanı kaçarak Semender şehrine sığındı. Cerrah Belencer'i aldıktan sonra Vanander şehrine doğru ilerledi. Şehrin kumandanı savunma yapmaktansa eman dileyip cizye vermeyi kabul etti. Bundan sonra Arab Kumandanı Cerrah yönünü Semender şehrine çevirdi. Şehre

yaklaştığında Belencer'in firari eski kumandanından bir mektup aldı. Mektupta daha ileri gitmelerinin tehlikeli olabileceğini, zira büyük bir Hazar ordusunun onları beklediğini ve *dağlardaki huzursuz kabilelerin de Hazarların yanında yer aldıklarını ve büyük tehlike arz ettiklerini* bildirdi¹⁷. Bunun üzerine Cerrah geri çekilmeye karar verdi ve Güney Dağstan'ın Şeki şehrinde bulunan kışlasına döndü. Ertesi yıl Cerrah ordusunu takviye ederek sefere hazırlandı. Niyeti bu defa Daryal Geçidi üzerinden Kafkasları aşmak ve Alanya'ya saldırmaktı. Büyük ihtimalle Alanların kontrolünde olan bu önemli dağ geçidini Hazarların kullanmasını önlemektir. Alanya'da bir kaç kasaba ve köyü işgal ettikten sonra bir miktar ganimet topladı ve Alanları vergiye bağlayarak geri döndü. Bu arada yeni Halife Hişam Cerrah'ı Transkafkasya Valiliği görevinden alarak yerine, eskiden de aynı görevi yapmış olan Mesleme ibn-Abdülmelik'i atadı. Bu arada Hazarlar da boş durmuyorlardı. Sık sık Kafkasardı'na seferler düzenliyerek hem ganimet topluyorlar hem de Arablara meydan okuyorlardı. Emeviler bu saldırıların sıkıntısını Kostantinopolis'i kuşattıkları zaman hissettiler. Kuvvetlerinin büyük kısmını Bizans'ın payitahtına götürdükleri için ülkenin sınırları bir bakıma savunmasız kalmıştı. Bunun bir diğer sonucu da Bizans'ı ilgilendirmektedir. Zira Hazar saldırıları Emevilerin Kostantinopolis'i rahat bir şekilde kuşatmalarına imkân vermiyordu. Ülkesi düşman saldırılarına açık olan bir devletin çok uzun sürecek bir kuşatmayı göze alması büyük bir risktir. Nitekim Emeviler her defasında sonuç alamadan kuşatmayı kaldırmışlar, Bizans da Hazarlar sayesinde derin bir nefes almıştır.

Yeni vali Mesleme 727 yılında Azerbaycan üzerinden Hazar ülkesine saldırdı, fakat kalıcı bir başarı sağlayamadan bir miktar ganimet ile yetinerek geri döndü. Ertesi yıl yeni bir saldırı daha düzenledi, bu defa güzergâh Daryal yolu idi. Hazarya'ya giren Mesleme karşısında bizzat Kağan'ın yönettiği Hazar Ordusu'nu buldu. Bir ay kadar süren savaştan bir sonuç alamadan geri çekilmek zorunda kaldı. Bu savaş sırasında Dağlı halklardan oluşan müfrezelerin taciz saldırıları kuşkusuz Arab ordusunu sıkıntıya sokmuş ve konsantrasyonunu bozmuştur. Zira Kafkas halkları yurtlarında yabancı istiyacıları görmek istemiyorlardı. Bazı Arab kaynakları (Taberî, Yakûbî) Hazar Kağanlığı'nın asi Alanlara karşı tedip seferi düzenlediklerini kaydediyorlar ise de bunun doğruluğu meşkûktur. Zira Merkezî Kafkasya ve İçkeriya'da kalabalık ve ciddi bir askeri güç oluşturan Alanlar yanlarına yerel kabileleri de alarak Hazarlar ile birlikte hareket etmeselerdi Hazarların şanlı ve muzaffer İslam ordularına, keza Emevilerin istiyacı saldırılarına başarı ile karşı koymaları mümkün olamazdı.

Somut bir başarı elde edemeyen Mesleme'yi Halife Hişam görevden aldı ve yerine tekrar eski vali Cerrah'ı getirdi. Aynı yıl Daryal üzerinden Hazarya'ya giren Cerrah selefi Mesleme gibi ganimet toplayıp dönmekten başka bir başarı sağlayamadı. Hazarlar da Arablara ciddi bir darbe indirmek için hazırlığa başladılar. 730 yılında büyük bir Hazar Ordusu Azerbaycan'a girdi. Hazar Ordusu'nun başında yine Hakan'ın

¹⁷ Bazı kaynaklar, Belencer Kumandanı'nın aile ferdlerinin Cerrah'a esir düştüğünü ve ailesi ile birlikte diğer yakınlarını kurtarabilmek için böyle bir yola başvurduğunu söylüyorlar, belki de doğrudur (Dunlop, s. 81).

oğlu Barcik bulunuyordu. Hazarlar bu kez Daryal yolunu tercih etmişlerdi. Kış Şeki'de geçiren Cerrah da hazırlığa başladı. Önce Berdaa'ya geldi, sonra da kararını değiştirerek Erdebil'de karargâh kurdu ve gelişmeleri beklemeye başladı. Karşı taraftaki vaziyeti Gürcü Prensi Hazarlara bildiriyordu. Hazar Ordusu yönünü Varaçan'a çevirdi ve şehri kuşattı. Cerrah yetişerek taarruza geçti ise de bir şey yapamadı ve Varaçan'ı kurtaramadı. Cerrah Erdebil'e çekildi, Hazarlar onu takib ettiler. İki ordu Erdebil ovasında karşı karşıya geldiler. Benzeri az görülen bir meydan muharebesi başladı, iki gün boyunca devam etti. Hazarlar üstün duruma geçtiler, Cerrah'ın en seçkin birlikleri kılıçtan geçirilmişti, hayatta kalanların da çoğu akşam havanın kararmasından yararlanarak gizlice firar edip Azerbaycan'a dağıldılar. Ertesi sabah Cerrah'ın ordusundan çok az muharibin kaldığı görüldü. Cerrah ve arkadaşları dağılan birlikleri toparlamaya çalıştılar, fakat Hazarların ataklarıyla onların da büyük bölümü kılıçtan geçirildi. Cerrah'ın kendisi de ölenler arasındaydı.

Bu müthiş muharebenin yankıları büyük oldu, Hazarların ve Kağan'ın oğlunun şöhreti Bizans'a kadar ulaştı. İslam aleminde fevkalade popüler olan Cerrah'ın ölümü büyük üzüntüye sebep oldu. Hazarlar Azerbaycan'ı yakıp yıktılar, Diyarbekir'i geçip Musul yakınlarına kadar sokuldular. Ancak Hazar birlikleri gruplar halinde Transkafkasya'nın her tarafına yayılarak ganimet peşine düşmek suretiyle merkezi orduyu zayıflattılar, kendileri de bir birlerinden ayrı düştüler. Bunu fırsat bilen yeni Arab kumandanı Said ibn Amr al-Haraşî süratle ordusunu hazırlayarak Azerbaycan'a hareket etti, Cerrah'ın ordusundan kalanları da topladı. Ganimet peşinde koşan dağınık Hazar birlikleri üzerine kendi birliklerini göndererek onların çoğunu tenkil ettirdi, ganimetlerine el koydu. Öteyandan, Hakan'ın oğlu veya kardeşi olduğu söylenen Barcik/Barsil Varsan şehrini kuşatmıştı. Said ibn Amr kuşatılan şehre yardım için o tarafa hareket etti. Arab ordusunun yaklaştığını öğrenen Barcik kuşatmayı kaldırıp geri çekildi. Bu arada yakınlarda bir yerde 10 bin Hazar askerinin olduğu ve işret alemi içinde buldukları haberi geldi. Said sür'atle oraya hareket etti ve Hazarların toparlanmasına fırsat bırakmadan onların kamplarını kuşattı. Said'in askerleri, uyanmaya çalışan Hazar askerlerinin üzerine çullandılar ve çoğunu kılıçtan geçirdiler. Sağ kalanlar Barcik'in yanına kaçarak onu durumdan haberdar ettiler. Said ibn Amr'ın başarıları Arabların moralini düzeltmişti.

Arabların üstün duruma geçmeleri üzerine Barcil büyük bir ordu hazırlayarak Baylakan civarında kamp kurdu. Görüldüğu gibi muharebeler Hazar topraklarında değil Emevi topraklarında cereyan ediyordu. Said de büyük bir ordu hazırlayarak Hazarların karşısına dikildi. Hiç vakit geçirmeden hücumla geçen Said ibn Amr bizzat Barcik'in bulunduğu kısma hamle ederek bir darbe ile onu atından yere düşürdü. Barcik çevreden yetişenler tarafından güçlkle kurtarıldı. Hazar ordusu yenildi ve geri çekildi. Said ibn Amr da ganimeti toplayıp karargâhına döndü. Azerbaycan valisi ve kumandanı Said idari yönden Bölge Genel Valisi Mesleme ibn-Abdumelik'e bağlıydı. Erdebil hezimetinden sonra Said'in Emevi Ordusu'nu derleyip toparlayıp Hazarlar

karşısında başarı sağlaması ve son olarak Barcik'in 100 bin kişilik ordusunu yenilgiye uğratması Mesleme'yi kıskandırdığı anlaşılmaktadır. Çünkü o taht entrikalarının içindeydi ve Emevi tahtına geçmek için derinden mücadele ediyordu. Mesleme "kendisi gelinceye kadar savaşa girişmemesini" tembih ettiğini bahane ederek muzaffer kumandan Said ibn Amr'ı hapse attırdı. Halife Hişam bunu duyunca, Mesleme'nin kararını iptal etti ve Said ibn Amr'ı ödüllendirdi.

Bundan sonraki dönemde Emeviler bu bölgede emperyal yayılma isteklerini kaybetmiş olmaları ki Arab-Hazar savaşları devam etmekle beraber heyecanını kaybetmiş ve tavsamış gibi görünmektedir. Mesleme'nin intikam amaçlı düzenlediği saldırılar talan seferleri olmaktan ileri gidememiştir (733). Mesleme bundan sonra yerine Mervan ibn-Muhammed'i vekil bırakarak muhtemelen saltanat mücadelelerine katılmak üzere Şam'a dönmüştür. Mervan da yerini sağlamlaştırmak için Şam'a gidip Halife Hişam'ın karşısına çıkmış ve ona vaziyeti anlatarak kendisine 120 bin kişilik bir ordu ve yetki verildiği takdirde Hazar meselesini bitireceğini bildirmiştir. Hişam bunu kabul ederek Mervan'ın isteklerini yerine getirdi. 735 yılında Transkafkasya'ya dönen Mervan iki yıl hazırlık yaparak Hazar seferine çıktı. Mervan ordusunu iki kola ayırarak Daryal ve Derbend üzerinden Hazarya'ya saldırıya geçti. Bu defa Hazarlar hazırlıksız yakalanmışlardı. Mervan ufak tefek engelleri zorlanmadan aşarak İtil Şehri'ne geldi. Kağan şehri terkederek Urallar tarafına çekildi. Mervan da kuşatmadan vazgeçerek İtil boyunca kuzeye ilerledi ve Burtasların ülkesine girdi, Atil şehri ile Burtas ülkesinin arası 15-20 günlük yoldu. Görüldüğü kadarıyla Mervan karargâhından bir hayli uzaklaşmış bulunuyordu. Mervan münasip bir yerde ırmak üzerine köprü kurdurarak karşıya geçmeye başladı. Vaziyetin vahametini anlayan Kağan elçi göndererek müsliman olmak istediğini ve barış talebini bildirdi. Menzilden çok uzaklaşan ve ağır kış şartlarını da düşünen Mervan teklifi kabul etti, antlaşma yapıldı (737). Mervan Kağan'ın İtil'e dönüp tahtına oturmasını bekledi, sonra da Transkafkasya'ya avdet etti. Daha sonra Mervan Şam'a dönerek taht kavgalarına katılacak ve II. Mervan adıyla son Emevi Halifesi ünvanını alacaktır.

Kağan'ın müslimanlığı kabul etmesi, Hazar Birliği'ni oluşturan halkların da müslimanlığı kabul ettikleri anlamına gelmediği gibi, yine Kağan'ın Emevilere itaati Hazarya halklarının da Emevilere mutlak itaati anlamına gelmiyordu. Arabların bu halkları itaat altına alabilmeleri için Kafkasya başta olmak üzere Hazarya'da çok büyük bir ordu bulundurmaları gerekiyordu. Ancak buna imkân yoktu. Böylece, Mervan'ın çılgın seferi de neticesiz kalmıştır. Bundan sonra Arab-Hazar savaşları iyice tavsamıştır. Zaten İslam Devleti'nin yönetimi Emevi Hanedanından Abbasi Hanedanı'na geçmişti. Ancak, Hazarya'da beklenmedik bir olay ortaya çıktı ve korkusundan müsliman olan Kağan irtidad ederek tekrar Yahudi Dini'ne döndü¹⁸.

e. Hazar Kağanı'nın Yahudilik'e intisabı

¹⁸ Arab-Hazar savaşları konusunda daha fazla bilgi için bkz. *Dunlop, D.M.* age., s. 57-103; *Artamonov, M.İ.* age. s. 269-306.

Hazar Devleti ilk kurulduğunda Türk ve Kafkas unsurların uyumlu bir bileşkesiydi ve Göktürk Devlet geleneğiyle yönetiliyordu. Aktif ve dinamik bir nüfusa istinad ettiği için kısa zamanda yükselişe geçmiş ve VIII. yy'ın ilk çeyreğinde zirveye ulaşmıştı. Askeri ve ekonomik gücünün en üst düzeyde olduğu bir dönemde Arab-Emevi istilasına maruz kalınca, büyük bir celaded ve başarıyla yurdunu savunmuş ve zamanın en büyük imparatorlukları arasında yer alan Emevi Devleti'nin yenilmez ordularına ağır yenilgiler tattırmıştı. Bunda, ordunun çoğunluğunu teşkil eden Kafkas ve Kafkas-step unsurların büyük payı vardı. VIII. yy'ın ortalarına doğru Hazar Sarayında Yahudi unsurların etkili hale gelmesi, devletin işleyişinde ve yapısında "kendi özüne yabancılaşma" gibi vahim bir olguyu beraberinde getiriyordu. Bundan en çok etkilenen de Kafkas ve Kafkas-step unsurlarıydı. Zaten başkent İtil'e taşındıktan sonra Merkezî Yönetim Kafkasya'dan biraz uzaklaşmıştı. Daha sonra Yahudilik inancının saraya hakim olmasıyla birlikte merkezi yönetimde Şarkel'in önem kazanması Kafkas ve Kafkas-step unsurlarını ikinci plana itti. Zenginleşmeye bağlı rahat yaşam alışkanlığı ve paralı asker istihdamı gibi yeni tezahürler, sözünü ettiğimiz unsurların önemini azaltmış görünüyordu. Rabbinit Yahudi inancına gönülden bağlı beklerin veya meliklerin Hakanlık idaresine hakim olması ve Aşina Hanedanı'na mensup Hakan'ın, Emir Timur'un yanında gezdirdiği ismi dahi bilinmeyen Cengizhan soyundan gelen kukla hakanın derekesine indirilmesi, bize göre sonun başlangıcıydı. Kafkas-Hazarların Emevilere karşı son zaferi, Kağan'ın oğlu veya kardeşi olduğu söylenen Prens Barcik/Barsil'in kumandasında Erdebil Ovasında kazanılmıştı. Bundan sonra, Melik Josef'in mektubunda adı "Bulan" olarak geçen Hakan'ın devlet yönetiminden ziyade "Yahudilik" inancına konsantre olması, Emevi Ordusu'nun iki koldan tüm Kafkasya'yı aşarak İtil'e, oradan da 20 günlük yol olan Burtas'a kadar ilerlemesi ve Yahudi Dini'ne geçmiş olan Hakan'ın korkudan müslimanlığı kabul ederek barış yapmasıyla, Hazar Devleti tarihinin en büyük yenilgisini almıştır. Şayet bu tarihten sonra, Şam Emevi payitahtında taht kavgaları başlamasa ve 750 yılında devlet çökmeseydi, Hazar Devleti süratle Emevilerin en büyük taşra vilayeti haline gelir, Yahudilik de diğer dinler de kendilerine gidecek yer ararlardı. Bu duruma göre, birçok yazarın kabul ettiği "Hazarlar Arabların önünü kesmeselerdi tüm Doğu Avrupa ve Rusya İslam Devleti'nin eline geçer, belki de Ruslar müsliman olurlardı" görüşü, mesnetsiz bir tahmindir. Hakikat halde İslam'ın yayılmasını önleyen sebep, Emevi Devleti'nin zamansız dağılması ve yönetimin Abbasî hanedanına geçmesidir. Abbasiler Emeviler gibi dinamik ve yayılcı bir politika takibetmedikleri için Kuzey ülkeleri İslam ordularının gaza akınlarından masun kalmışlardır. Böylece, Hazar Kağanlığı uzun bir "duraklama ve gerileme devri"ne girmiştir. Zaten Hazar Devleti, Yahudi inancına mensup bir elit tarafından yönetilmeye başladıktan sonra, sürekli olarak siyasi ve ekonomik buhranlarla karşılaşmış ve daha önce kendisine haraç ödeyen başı bozuk kabile grupları tarafından devamlı şekilde taciz edilmiş ve toprak kayıplarına uğramıştır. Tarih sahnesinde 200 yıl daha kalabilmesi, karşısında ciddi ve güçlü bir düşman devletin olmamasıdır.

Merkezi Hazar Yönetimi'nin Yahudi İnancı'na mensup zümrenin eline nasıl geçtiği çok karmaşık bir problemdir. Bu hususta çeşitli hipotezler ileri sürülmüştür. Biz bunların detaylarıyla uğraşmayacağız ve kısa atıflarda bulunacağız.

Sahte olup olmadığı, keza sonradan eklemeler-çıkartmalar yapıp yapılmadığı hâla tartışma konusu olan ünlü "Melik Yosef'in Mektubu"nda Kağan Bulan'ın Yahudilik'e geçişi, lâhûtî bir ifadeyle anlatılmaktadır: "Eşi benzeri görülmemiş bir çar olan Bulan tahta çıkıncaya kadar birkaç nesil geçti, o bilge ve (Tanrıdan) korkan bir insandı, yaradanına tüm kalbiyle inanıyordu. Ülkesinden bütün kâhinleri ve putperestleri kovdu ve Tanrının himayesine ve korumasına sığındı". Rüyasında bir melek ona şöyle seslendi: "Ey, Bulan! Tanrı sana iletmem için beni gönderdi: 'Ey, oğul! Senin duanı işittim ve seni kutsayacağım, seni verimli kılacağım ve çoğaltacağım, senin kırallığın binlerce nesil sürecek ve senin tüm düşmanlarını senin eline düşüreceğim'. Ayağa kalktı ve Tanrıya şükretti, ona şükranı ve kulluğu daha da arttı. Melek ona tekrar göründü ve Tanrı'nın hitabını ilettiler: 'Ey, oğul! Senin kulluğunu gördüm ve amellerini kabul ettim. Kalbinden geçen her şeyi ve bütün gücünle benim yolumda gittiğini biliyorum. Benim yasalarıma uyman için Sana kanun ve kural vereceğim'. O meleğe şöyle cevap verdi: 'Ey benim Sahibim! Sen benim kalbimden geçenleri ve içimdekileri biliyorsun, ben sadece sana güveniyorum. Benim yönettiğim halk inançsızdır. Onların iman edip etmeyeceğini bilmiyorum. Rahmetinle onların arasından böyle bir prens ortaya çıkar'... O ayağa kalktı, Melik ile görüştü ve prensleri ve tüm halkı toplamasını söyledi ve onlara hitabta bulundu. Onlar yeni dini kabul ettiler, Şekhin'in himayesi altında toplandılar"¹⁹. Görüldüğü gibi, Bulan'ın Yahudiliğe intisabı düzmece bir hikâyeyi andırıyor. Zaten bu paragraf bile Yosef'e izafe edilen mektubun sahte veya en azından muharref olduğunu kanıtlamaya yeter.

Miladi 730 yılında Erdebil zaferinin kazanıldığı tarihte Hakan olduğu anlaşılan Bulan, aynı mektuba göre, Yahudilik'i kabul eden Bulandır. Peki, ne değişti de Yahudiliği Devlet yöneticilerine ve halka kabul ettirmek için olağanüstü gayret sarfeden bu Bulan, 737'de Emevi Ordusu Kumandanı Mervan'ın huzurunda tirtir titreyerek Müsliman oldu?

Aslında bizim için önemli olan Bulan değil, 740 tarihidir, yani Hazar Kırallı'nın Yahudi Dini'ne girdiği tarih. Ama kaynaklar bu tarihi kabul etmiyorlar ve Arab Müellif Masûdî'nin verdiği bilgilere dayanarak doğru tarihin IX. yy'ın başına tesadüf ettiğini kabul ediyorlar. Masûdî bu tarihi "Harun er-Reşid'in zamanı" (786-809) olarak tespit etmiştir. Belli başlı Hazar Tarihi uzmanları da bu tarihi benimsiyorlar. D.M. Dunlop bu ihtida hadisesinin, Yehuda ha-Levin'in Kuzari'de gösterdiği 740 tarihinde gerçekleşen dini tartışmanın ardından husule geldiğini, bundan iki nesil sonra da (ca. 800)' lerde Kağan soyundan gelen birinin Rabbinit Yahudiliği kabul ettiğini söylüyor (Dunlop, 184). M.İ. Artamonov da al-Masûdî'nin verdiği tarihi doğru buluyor (Artamonov, 348).

¹⁹ Kokovtsov, P.K. Otvetnoe pismo Hazarskogo tsarya İosifa. <http://gumilevica.kulichki.net/Rest/rest0503.htm>

Hazar Halkı'nın Yahudilik'i kabul edip etmediği meselesine gelince; halkın tamamının veya büyük çoğunluğunun Yahudilik'e intisabettiği savı objektif kaynaklar tarafından onaylanmıyor. Zaten kiralın veya kağanın, yahudiliğe geçmesi için Hazar Halkı'na veya diğer bağımlı halklara baskı yaptığına dair elimizde bir kanıt yoktur. Hakanlık'ın hassa ordusunun harezmlî müsliman askerlerden oluştuğu göz önünde bulundurulacak olursa Hazar yöneticilerinin böyle bir telkinde veya baskıda bulunmaları mümkün görünmemektedir. Bizim kanaatimize göre, halkın bir bölümü zaman içerisinde ticaret, maddî menfaat, mevki, vs.gibi sebeplerle Yahudilik'e geçmiştir. Geçen yüzyılın (XX. yy) sonlarında milyonla ifade edilen Doğu Avrupa yahudilerinin, sadece Hazar Kıralityet Hanedanı ile yöneticiler ve zengin Yahudi azınlıktan türediğini söylemek pek gerçekçi görünmüyor. Bizans ve diğer Önyasya ülkelerinden gelen rabbinist yahudilerin ahfadının da bu kadar çok olması mümkün değildir. Üstelik, Doğu Avrupa yahudileri ile Filistin kökenli yahudiler arasında belirgin bir fizyonomi farkı vardır: Hazar kökenli yahudiler beyaz tenli ve sarışın bir görünüm verirken, Filistin kökenli yahudilerin tıpkı arabalara benzediği, siyah kıvrıkcık saçlı, esmer veya beyaz tenli oldukları objektif bir tespittir. Netice itibarıyla Hazar Kağanlığında yaşayan Hazar asıllı halkın mensuplarının kendi iradeleri veya diğer semavi dinlerin müntesiplerinin telkinleri ile Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet'e intisabettikleri muhakkaktır. Bunların sayılarını belirlemek ise mümkün değildir. Kardeş müsliman İtil Bulgarlarının, harizmlî Müsliman askerlerin ve Müsliman tacirlerin etkisiyle Hazar Halkı'nın çoğunluğunun İslamiyeti seçtiğini söylemek mantıklı görünmektedir. Emevîlerin saldırgan ve mağrur politikaları olmasaydı ve Hazarlara suhûletle yaklaşılsaydı onların kolaylıkla ve kitleler halinde İslam'a geçmelerinin mümkün olacağını söyleyenler çoktur. Biz de bu görüşü kısmen paylaşıyoruz. Bugün tüm Ortasya Türklerinin, İtil Türklerinin ve Dağstan halklarının tamamen müsliman olmaları, onlara müslimanların suhûletle yaklaşarak telkinde bulunmalarının sonucudur. Hazarlar da aynı yöntemle İslam'ı kabul edebilirlerdi.

Ortaçağ Arab coğrafyacısı İstahrî bu konuda şu bilgileri veriyor: "Etil şehrinde 10000'den fazla müsliman vardır. Hazarların hükümdarı Yahudi olup 4000 kişi kadar maiyeti vardır. Hazarlar müsliman, hıristiyan ve yahudidirler. İçlerinde putperestler de vardır. Yahudiler azınlığı teşkil edip çoğu müsliman veya hıristiyandır (Şeşen,158).

f. Hakan'ın Yahudilik'e intisabından sonra Hazar Devleti ve dağılma dönemi

Hazar Hakanı, başlangıçtan Yahudilik'e intisabına kadar ülkenin tek hakimiydi. Savaşta orduya kumanda eder, barışta devlet yönetimine fiilen riyaşet ederdi. Keza, Göktürk geleneğinden gelen bir yöntemle devletin ikinci adamına ya da Hakan adına devlet yönetimini yürüten kişiye "şad, melik veya bek" adı verilirdi. Ancak Bek'in mutlak yetkisi yoktu, son sözü Hakan söylerdi. Yahudilik'e intisaptan sonra, Bek'in yakın çevresini Yahudi elit aldı ve tedricen Hakan'ın halk ile bağlantısı kesildi, güya ona göksel bir kutsallık atfedilerek saraya kapanması ve tüm devlet yönetimini "Bek"e bırakması sağlandı. Artık Hakan'ın pozisyonu, yukarıda da ifade edildiği gibi Emir Timur'un yanındaki Cengizhan Hanedanı'na mensup senbolik hakana dönmüştü. Bu

durumdan en çok rahatsız olanlar Kafkasya halklarıydı, zira onların hemen hepsi Hazar Kağanlığı'nın kurucu üyeleriydiler. Yahudi elit devleti dilediği gibi yönetmeye başlayınca bunlar ikinci sınıf teba durumuna düştüler ve merkezi yönetimden uzaklaştılar. Miladî 833 yılında merkezi yönetimin İtil'den Don kıyısındaki Şarkel'e nakledilmesi Kafkas boyları ile Hazar yönetimi arasındaki bağlantıyı daha da zorlaştırdı. Alanlar başta olmak üzere Kafkas halkları kendi özerk ya da bağımsız yönetimlerini elde etme sürecine girdiler.

Hazar Hakanı'nın VIII. yy'ın sonlarında veya IX. yy'ın başlarında Yahudilik'i kabul etmesine kadar geçen sürede Hazarların, Abbasilere bağlı bir eyalet durumunda olan Transkafkasya'ya birkaç ganimet akını yaptıkları vaki ise de politik ve askeri bir başarı söz konusu değildir. Abbasiler de saldırıdan ziyade barışçı yöntemlerle mevcut durumu muhafaza etme politikasını yürütmüşlerdir.

Hazar Kağanlığı'nı yıkılışa götüren sebepler arasında ekonomik sebeplerin yanı sıra, farklı etnik ve dini kökenlere sahip kavimleri uzun süre bir arada tutacak birleştirici bir etkenin olmayışının en önemli faktör olduğunu ileri sürenler vardır. Ancak, bunlardan daha önemli olanı devletin vasalları durumunda olan Türk göçebe kavimleri ile slavyan halkların saldırıya geçmeleridir. Daha IX. yy'ın ortalarında Kıpçaklar Uzlarla birleşerek Hazarlara saldırmaya başladılar. Bunları Macarlar, Kabarlar ve Bulgar İskiller'in saldırıları takibetti. Diğer yandan kendi aralarında birleşmeye başlayan Ruslar 864 yılında Kiev'i ve bir kısım Hazar topraklarını ele geçirecek kadar güçlenmişlerdi. 875 yılında Peçeneklerin saldırıya geçmeleri durumu daha da vahimleştirdi. İyice güçlenen Ruslar Prens Svyatoslov'un yönetiminde tekrar saldırıya geçtiler ve Hazar'ın yönetim merkezi Şarkel'i ele geçirdiler. 892 yılında Ruslar yüzlerce gemi ile Volga üzerinden Hazar Denizi'ne indiler. Kafkasya sahilleri başta olmak üzere, Güney Hazar kıyılarındaki müslimanların yaşadığı şehirleri yakıp yıktılar, talan ettiler. Büyük ganimetlerle geri dönerken büyük bir sürprizle karşılaştılar. Durumdan haberdar olan Hakan'ın ücretli müsliman askerleri, Ruslara saldırmak için izin istediler. Hakan'ın izni ile saldırıya geçtiler ve şen şakrak ganimet yüklü gemileriyle Rusya'ya dönmekte olan Rus tayfalarını tamamen kılıçtan geçirdiler, böylece din kardeşlerinin intikamını aldılar. Mamafiyh Hazar Devleti Türk göçebe halkları ve Slavyanların sürekli saldırıları ile iyice zayıflamıştı. Miladî 965 yılında Ruslar büyük bir saldırı düzenlediler. Zor durumda olan Hazarlar Harezmlilerden yardım istediler. Fakat onlar, Hazarlara yardım edemeyeceklerini, çünkü Yahudi olduklarını, şayet İslam'a geçerlerse bunun mümkün olacağını bildirdiler. Bunun üzerine Hakan veya Bek hariç Hazarlıların tamamı ihtida ettiler. Harezmliler de Hazarlara yardım ederek onları yok olmaktan kurtardılar. Bazı yazarlar burada sözü edilen Harezmlilerin, Harezmlilerden müsliman askerler olduğunu (Marquart), bazıları da doğrudan Harezmliler olduğunu (Zeki Velidi) ileri sürüyorlar. Bize göre de birinci sav doğru gibi görünüyor. Zira o hengâmede ve acil durumda Harezmlilerin bir ordu teşkil ederek Hazarlılara yardım etmeleri mantıkî görünmüyor. Mamafiyh Harezmlilerden Müsliman askerler Hazarları kılıçtan

geçirilmekten kurtardılarsa da Hazar Devleti'nin mukadder akibetini değiştiremediler. Bazı tarihçiler, bu saldırıdan sonra Hazar Devleti'nin fiilen yıkıldığı kanatindedirler. Bazı kaynaklar da şarkel ve İtil'in düşmesinden sonra Hazar Yönetimi artıklarının Azak ve Kırım taraflarına intikal ederek orada küçük bir devletçik olarak varlıklarını sürdürdüklerini bildiriyorlar. Diğer bazı kaynaklar ise devlet yönetiminin bugünkü Dağstan'ın Hazar Denizi kıyılarına, yani ilk kuruluş merkezine döndüğünü kabul ediyorlar. Ancak coğrafik şartlar ve Kafkasya'daki politik kargaşadan ötürü her iki devletçiğin birbirleriyle bağlantı kuramadıkları ve ayrı ayrı var olmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Mamafiyh bundan sonra Hazar Devleti'nin Kafkasya yönünden ehemmiyeti kalmamıştır ve Kafkasya halkları yeni arayışlara geçmişlerdir (Artamonov, 565-566).

Bu arada, Rus vakayinamelerinde "Rus Knyazı Svyatoslov 965 yılının ikinci yarısında Hazar şehri Belaya Veja/Ak-kala/şarkel'i ele geçirdikten sonra Yasları ve Kasogları itaat altına aldı ve Hazarların üzerine yürüdü" şeklinde geçen ifadenin üzerinde biraz durmamız gerekmektedir. Svyatoslov Karadeniz'de bir liman şehrini elinde bulundurarak deniz ticadetinden pay almak istiyordu. Svyatoslov'un halefi olan Vladimir zamanında Kersones liman-şehri ele geçirildi ve Kasok-Çerkeslerin yaşadığı Taman yarımadasında sosyo-politik anlamda bir "Korsan Tmutorokan Knyazlık Yönetimi" kuruldu, başına da Vladimir'in oğullarından Mstislav getirildi (988). M.İ. Artamonov "Hazar Tarihi" isimli eserinde bir Rus vekayinamesine istinaden Mstislav'ın ordusunun Kasoglar ile Hazarlardan oluştuğunu, yine aynı vakayinameye göre, bir düelloda Mstislav'un Kasog pensi Redade'yi öldürerek Kasogları kendisine bağladığını ve bu boysunmanın sonucu olarak Kasogların Tmutorokan knyazının ordusuna girebildiklerini haber veriyor. Artamonov, aynı olayla ilgili Çerkes rivayetinde, Tamtarakaylı knyazın Redade'yi yenmesinden birkaç yıl sonra Adığelerin, Yasların/Asların da yardımıyla Tmutorokan'ı zaptettiklerinin anlatıldığını bildirerek, bunun zayıf bir ihtimal olduğunu söylüyor (Artamonov, 565-566). Ama biz bu görüşe tam olarak katılmıyoruz. Birincisi, Kasogların Mstislav'ın ordusuna girmek için yarıştıklarını kim söylüyor? İkincisi, Kasogların Redade'nin intikamını alma gibi bir sorunları yoktur. Zira Rus anallarında Redade hakkında verilen bilgiler gerçeği yansıtmamaktadır. Aslında bu olay bambaşka bir seyir takib etmiştir. 1022 yılında Mstislav ile Redade'nin kuvvetleri karşılaştığında dönemin savaş geleneğine uyularak Mstislav ile Redade arasında düello cereyan etmiştir. İki kumandan mübareze/cenk etmeye başladıktan sonra Redade üstünlüğü ele geçiriyor ve Mstislav'u yere sererek onu öldürmek üzere üstüne çıkıyor. Çaresizliğe düşen Mstislav Hz. Meryem'den yardım istemeye başlıyor. Redade onun yardım dilediğini anlayınca rakibini öldürmekten vazgeçiyor. Mstislav da Redade'nin bu yüce gönüllüğünden yararlanmak için dostluk teklifinde bulunuyor. O da bunu kabul ediyor. Daha sonra, Mstislav Kiev Büyük Prensiği'ni ele geçirmek için giriştiği mücadeleden Redade'den yardım istiyor ve kabul görüyor. Her iki prens birlikte Kiev'e yürüyorlar. Kanlı çarpışmalar sonunda Mstislav Kiev Büyük Prensiği tahtını ele geçiriyor.

Daha önce Redade'nin Mstislav tarafından öldürüldüğünü yazan Rus analları bu defa Redade'nin yaşadığını ikrar ediyorlar: "Redade Mstislav'a yardım etti, buna rağmen pek çok Slav kanı döküldü. Redade tarafı zayıf vermedi. Böylece Redade "Slav Gücü"nü zayıflatmış oldu. Sonunda, kendisini Slav tehlikesinden kurtarmakla kalmadı, aynı zamanda Slavlar nezdinde nüfuz ve hakimiyet tesis etti" (Berkok, 340-341).

Adıge halk edebiyatında Redade'nin yiğitliğini anlatan şarkılar günümüze kadar saklanmıştır. Hatta Redade Kafkas/Adıge geleneğinde efsanevi bir kahraman olarak yaşatılmaktadır. Redade'nin bu seferinden sonra Kasokların Kiev'in güneyinde bulunan Çerkasskiy şehrini inşa ettikleri ve orada Çerkes konsolüdasyonunun oluştuğu söylenmektedir (Berkok, 341).

Mstislav'ın ölümünden sonra Gleb isimli bir prens Tmutorakan knyazı oldu. 1064 yılında Rostislav isimli bir başka prens Gleb'i kovarak knyazlığı ele geçirdi. Onun, hakimiyet alanını Kuban ve Azak çevresi bölgelerine yaymaya çalışması Bizans'ı endişelendirmişti. Rostislav bir ajan marifetiyle Bizans yönetimi tarafından zehirlenerek öldürtüldü (1066). Bundan sonra Gleb tekrar Tmutorakan knyazı oldu (1068), onu kardeşi Roman takibetti (1077). Kiev Knyazı Svyatoslov 1076 yılında ölünce taht kavgaları başladı ve Svyatoslov'un oğlu Oleg, mücadeleyi kaybederek 1078 yılında Tmutorakan'daki kardeşine iltica etti. Bu defa Roman Svyatosloviç Kıpçaklar ile anlaşarak Kiev tahtını ele geçirmek için harekete geçti. Ancak Kıpçaklar yeni Kiev Knyazı Vsevolod ile anlaşarak Roman'ı öldürdüler ve bu olaydan sonra, Svyatoslov'un oğullarına karşı olan Yahudi Hazarlar, Tmutorakan'da bulunan Roman'ın kardeşi Oleg'i yakalayıp Bizans'a gönderdiler. Vsevolod, Tmutorakan knyazlığına Ratibor isimli sıradan bir boyarı vekil tayin etti. 1081 yılında, iki izgoy-knyaz (itibarı olmayan knyaz) Volodar Rostislaviç ile David İgoroviç, Büyük Knyaz Vsevolod'un Kıpçaklar ile meşgul olmasından yararlanarak Tmutorakan'a geldiler ve Ratibor'u kovarak knyazlığı ele geçirdiler. 1083 yılında yeni Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos (kendisinden yararlanmayı düşünmüş olacak) ki sürgündeki Oleg'i bir gemi ile Tmutorakan'a gönderdi ve elaltından maddi ve askeri destek verdi. Bazı kaynaklara göre, Volodar Rostislaviç ile David İgoroviç'ten memnun olmayan Kasoglar, Aslar ve Polovetsler de Oleg'e destek vermişlerdir. Bu sayede Oleg rakiplerini alt ederek Tmutorakan Knyazlığını tekrar ele geçirdi. Buradan anlaşılıyor ki Oleg'i Bizans'a sürgün eden Yahudi Hazar cemaati ile yerlilerin ilişkileri pek de dostane değildi. Bu oldu-bittiye Büyük Knyaz Vsevolod'un müdahale edecek durumu yoktu. Böylece Oleg, 1094 yılında Vsevolod ölünceye kadar Tmutorakan'ın hakimi oldu. Artık zamanın geldiğine kanaat getirerek babasının tahtını, yani Kiev tahtını ele geçirmek için Tmutorakan'ı Bizans'a bıraktı, böylece korsan knyazlığı kendi eliyle Aleksios Komnenos'a teslim etti. Sonra da Ruslar, yerliler ve Polovetslerden oluşan taraftarlarıyla birlikte Çernigov'a hareket etti. 1094 yılından sonra Tmutorakan adı kaynaklarda hiç geçmemiştir. Bunun yerini Matraha adı almıştır. Böylece Rusların

Karadeniz kıyısında tutunma planları 96 yıl süren bir maceradan sonra uzak bir tarihe ertelendi. Oleg Svyatosloviç'e gelince; iki yıl süren taht kavgasını kaybetti ve 1096 yılında Lyubeç Knyazlar Toplantısı'na katılarak hiç olmazsa Novgorod-Severskiy knyazlığının kendisine verilmesi için kulis faaliyetine girişti. Fakat diğer knyazların bir tertibiyle beklenmedik bir şekilde idam edildi²⁰. Kafkasya Tarihi'ni pek de ilgilendirmeyen bu olayı anlatmamızın sebebi şudur: günümüzde bazı Rus yazarları, Hazar Devleti'nin parçalanma döneminde ve bir kargaşa anında Kiev Knyazları tarafından ele geçirilen Doğu Karadeniz kıyısında küçük bir toprak parçası üzerinde kurulan ve merkezi Kiev prensliğiyle doğrudan sınırı olmayan bu korsan knyazlığın yaklaşık 96 yıllık sözde varlığını ileri sürererek Taman'ın Rus yurdu olduğunu ileri sürmektedirler. Aslında bunun böyle olmadığını çok iyi biliyorlar, ama işgal ettikleri Kafkas topraklarında kendilerine bin yıl ötesine uzanan bir kök bulmaya çalışıyorlar.

²⁰ Daha fazla bilgi için bkz. *Artamonov, M.İ.*, age., s. 567-571; *Gumilöv, L.N.* Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları, çev. D.A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 365-370.